

8. № 594

рНН2

Сумська Старовина

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

№ XV

ВИДАЄТЬСЯ
З КВІТНЯ 1996 р.

Реєстрація Свідоцтво СМ
26347 від 5 березня 1997 р.

ВІДАННЯ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

РІК ВІДАННЯ 10-й

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- ВАСИЛЬЄВ А.В., голова колегії, ректор СумДУ (Суми)
 БАРВІНСЬКИЙ А.О. (Суми)
 БЕРЕСТНЕВ С.І. (Харків)
 БОРОШНІС В.О. (Конотоп)
 ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми)
 ВЛАСЕНКО В.М. (Суми)
 ВОЛКОВ М.І., заступник голови колегії (Суми)
 ГУРЖІЙ О.І. (Київ)
 ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б., головний редактор (Суми)
 ІВАНОВА І.Б. (Суми)
 КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів)
 КЛИМЕНКО В.А. (Суми)
 КОВАЛЕНКО В.П. (Чернігів)
 КОВАЛЕНКО О.Б. (Чернігів)
 КОТЛЯР М.Ф. (Київ)
 ЛУГОВСЬКИЙ А.В. (Путивль)
 МОЦЯ О.П. (Київ)
 НІКІТИН Ю.О. (Суми)
 ОСАДЧИЙ Ю.Г. (Суми)
 ПОВОЖІЙ С.І. (Суми)
 СВЕСЛОВ А.С. (Київ)
 СУХОБОКОВ О.В. (Київ)
 ТЕРЕНТЬЄВ В.С. (Суми)
 ХВОРОСТ В.А. (Суми)
 ЩАВЕЛЬОВ С.П. (Курськ)

Журнал зареєстрований ВАК України як наукове
фахове видання зі спеціальності "Історичні науки"
(Бюллетень ВАК України, №3, 2001)

— одинчий
— КАБІНЕТ

ЗМІСТ

ПРИВІТАННЯ З ЮВІЛЕЄМ ЖУРНАЛУ "СУМСЬКА СТАРОВИНА"	6
ВІД РЕДАКЦІЇ	8
ПЕРСОНАЛІЇ	
ЯСНОВСЬКА Л.В. (Чернігів) В.Б. Антонович - дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини	9
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми) С.В. Бородавський про взаємовідносини земств і кооперації (до 135-ліття з дня народження вченого)	16
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) К.Петров-Водкін і Сумщина (проблеми сакрального живопису в творчості художника)	23
КОЛОМІЄЦЬ Н.А. (Київ) Діяльність професора П.П. Смирнова в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945)	40
З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ	
МОНОЛАПІЙ І. (Івано-Франківськ) Галичина як межівна територія: політичний та економічний фактори (кінець XVIII - середина XIX ст.)	53
ТОВСТУХА П.В. (Суми) Перший досвід парламентаризму українських політичних партій (1905-1907 рр.)	65
ЗЯКУН А.І. (Суми) "Українська карта" в кінці 30-х - на початку 40-х років ХХ ст.	71
НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Політика в галузі початкової освіти у військовій зоні України у 1941-1943 рр.	79
АНДРІЄНКО В.М. (Київ) Преса української діаспори як форма та засіб етнічного самозбереження	92
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
ВАНДЫШЕВ В.Н. (Суми) История одного возвращения. Заметки по поводу выхода в свет трудов выдающегося европейского мыслителя. (Юрий Дрогобич. Годы и пророчества.)	95
ГОНЧАРЕНКО А.В. (Суми) Створення боснійсько-герцеговинського визвольного руху: 1800-1874 рр.	105
З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ	
ПОТАПОВА О. (Київ) Роль православних братств у суспільно-релігійному та культурно-просвітницькому житті України у 1917-1920 рр.	110
З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ	
НІКІТИН Ю.О. (Суми) Склад міських виборців в Київській губернії у 70-х рр. ХІХ ст.	126
ПАРАХІНА М.Б. (Київ) Зовнішні чинники формування української державності	134
З ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ	
РАЄВСЬКИЙ С.М. (Київ) Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці ХІХ - початку ХХ ст.	144

	КРАЄЗНАВСТВО	
6	ПИРОЖКОВ Г.П. (Тамбов, Россия) Краєзнавство в Україні (разбор матеріалів ряда українських видань)	152
6	ЦИГЛЯК Н. (Чернігів) З історії Чернігівської духовної семінарії	159
8	ВАСИЛЬЕВ К.К. (Суми) Из истории медицинского дела Сумщины XVIII-XIX вв. (к 350-летию г. Сумы)	163
	ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
	ДЕГТЬЯРЬОВ С.І. (Суми) Матеріали повітових судів як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Сумської області)	186
9	ДАВНЯ ИСТОРИЯ	
16	ЧЕРНЕНКО О.Є., КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів) Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря	194
23	СВЕТЛОВ А.Е. (Суми) Военные аспекты взаимоотношений половцев и Киевской Руси (2-я пол. XI - 1-я четв. XII вв.)	202
40	ВАСИЛЬЧУК В.М. (Київ) Хвили німецької еміграції в етносоціальній структурі українського суспільства (Х - XVIII ст.)	214
	ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. Стародавні переправи Сіверського Дніця	222
53		
65	РЕЦЕНЗІЇ ТА НОВІ ВИДАННЯ	243
71		
79	ХРОНІКА	162, 185, 213, 241
79		
92	РЕПУБЛІКАЦІЇ	39, 78, 125, 151, 221
92		
	ЮВІЛЕЇ	249
	ДО УВАГИ АВТОРІВ!	251
95		
105		
110		
X ст.	126	
	134	
144		

На обкладинці:

Церква Вознесіння у Путилі XIII - початку XIV ст. (Реконструкція Г.Н.Логвиніна).
Розрізки світської будівлі у Новгороді-Сіверському, речі з розкопок (див. статтю О.Є.Черненка
та А.Л.Казакова).

Ancient Sumy Land

The scientific journal on history and culture of Ukraine. Was founded in 1996.
The head of the Editorial board is A. Vasiliev. The Editor-in-Chief is V. Zvagelsky.

No XV
Sumy State University

CONTENTS

PERSONNELS

YASNOVSKA L. (Chernihiv) V. Antonovych as an investigator of ancient Russian customaries in Chernihiv region	9
VLAZENKO V. (Sumy) S. Borodaevskyi about mutual relations between zemstvos and cooperation societies (on the occasion of 135 scientist's anniversary)	16
POBOZHII S. (Sumy) K. Petrov-Vodkin and Sumy region (problems of sacral painting in artist's creative work)	23
KOLOMIETS N. (Kyiv) Professor P. Smirnov's activities during World War II (1941-1945)	40

FROM THE HISTORY OF POLITICAL LIFE

MONOLATIY I. (Ivano-Frankivsk) Halichina as a boundary territory: political and economical factors (the end of the XVIII-the beginning of the XIX centuries)	53
TOVSTUKHA P. (Sumy) The first parliamentary experience of Ukrainian political parties (1905-1907)	65
ZYAKUN I. (Sumy) "Ukrainian map" at the end of 30ies - the beginning of 40ies of the XX centuries	71
NESTERENKO V. (Sumy) Politics in the sphere of elementary education in the military zone of Ukraine in 1941-1943	79
ANDRIENKO V. (Kyiv) Ukrainian diaspora press as a way of ethnic self-preservation	92

WORLD HISTORY

VANDYSHEV V. (Sumy) The history of one returning. Notifications on publishing of works of an outstanding European thinker. (Yuriy Drohobych. Years and Foretellings.)	95
HONCHARENKO A. (Sumy) Formation of the liberation movement in Bosnia-Herzegovina in 1800-1874	105

FROM THE HISTORY OF CHURCH

POTAPOVA O. (Kyiv) The role of the orthodox congregations in social, religious, cultural and educational life of Ukraine in 1917-1920	110
---	-----

FROM THE HISTORY OF PUBLIC INSTITUTES

NIKITIN YU. (Sumy) The composition of urban constituency in Kyiv hibernia in 70ies of the XIX century	126
PARAKHINA M. (Kyiv) The outer factors of Ukrainian political system formation	134

FROM THE
RAEV'S

let
of

LOCAL LO

PIROZI

lor

TSYPL

VASIL

in:

(or

SOURCES

DEGT'

his

ANCIENTH

CERI

ser

mc

SVETI

be

pa

VASY

etl

ZVAG

REVIEWS

CHRONIC

ANNIVERS

FROM THE ECONOMIC HISTORY

- RAEVSKY S. (Kyiv) The resettlement of peasants from the left-bank Ukraine to the Far East at the end of XIX - the beginning of the XX centuries 144

LOCAL LORE STUDY

- PIROZHKOVA H. (Tambov, Russian Federation) Study of local lore in Ukraine (the material review of some Ukrainian editions) 152
TSYPLYAK N. (Chernihiv) From the history of Chernihiv theological college 159
VASILIEV K. (Sumy) From the history of medical practice in Sumy region in XVIII-XIX centuries (on the occasion of 345 years of Sumy city foundation) 163

SOURCES STUDY

- DEGTYAREV S. (Sumy) Materials of district courts as a historical source (From the materials of Sumy Government Archive) 186

ANCIENT HISTORY

- CHERENENKO O., KAZAKOVA A. (Chernihiv) Ancient Russian settlement on the territory of Spaso-Preobrazhensky monastery in Novgorod-Siversky 194
SVETLOVA A. (Sumy) The military aspects of mutual relations between the tribes of polovtsi and Kyiv Rus in the second part of the XI - the first quarter of the XII centuries 202
VASYLCHUK V. (Kyiv) Waves of German emigration in the ethnosocial structure of Ukrainian society (X-XVIII centuries) 214
ZVAGELSKY V. (Sumy) The old fords of Siversky Donets 222

REVIEWS AND NEW EDITIONS

243

CHRONICLE

162, 185, 213, 241

ANNIVERSARY

249

9

16

23

40

53

65

71

79

92

95

105

110

126

134

ПРИВІТАННЯ З ЮВЛЕСІМ

Слідкую за вашим виданням. Приємно бачити на його сторінках цікаві, змістовні й концептуально свіжі публікації. Збірник збагачує мене духовно. Це відчуття скріплюють високопрофесійні статті, широке коло авторів, постійна увага до краєзнавчих сюжетів. Різноманітна тематика, оригінальні аспекти, вдалі знахідки, доречний ілюстративний матеріал створюють неповторний колорит видання. Бажаю творчих успіхів його редакції і читачам.

З повагою, *Федір Турченко*, доктор історичних наук, професор, перший проректор Запорізького національного університету.

* * *

З інтересом читаю ваш журнал. Особливо матеріали, присвячені історії державних інституцій, історіографії та джерелознавству. На мою думку, було б доильно відкрити в журналі рубрику "Спеціальний історичні дисципліни", адже в останні роки інтерес до них зрос (особливо до геральдики та генеалогії).

Бітаю з 10-літтям журналу і бажаю творчого натхнення!

Шербак М.Г., доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою архівознавства та спеціальнихгалузей історичної науки Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

* * *

... "Сумська старовина" містить багато цікавих матеріалів, присвячених історії українських державних інституцій в різні часи.

Шемшученко Ю.С., доктор юридичних наук, академік НАН України, директор Інституту держави і права України ім. В.М.Корецького.

* * *

Поява "Сумської старовини" стала для наукової громадськості Сумщини видатною подією. Вся творча інтелігенція краю глибоко вдячна ініціаторам створення наукового журналу з історії та культури України.

Корогод Б.Л. і Корогод Г.Л., кандидати історичних наук, доценти (м. Суми)

* * *

"Сумська старовина" - цікавий журнал, де публікується велика кількість матеріалів з актуальних питань історії.

Ревун О.П., доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії України НАН України.

* * *

Получил журнал и нашел там много интересных материалов...

Малев А.В., інженер, преподаватель, краевед.
(г. Саратов, Россия).

* * *

Десять років існування часопису "Сумська старовина", без сумніву, є славою датою в науковому та культурному житті не тільки Слобожанщини, а й всієї України. Широкий спектр проблем та напрямків, які конкретизуються як постійними, так і такими, що змінюються, рубриками часопису, дозволяє редакційній колегі згуртувати навколо себе еліту наукової України, ввести до цього кола нові імена, аматорів-краєзнавців. Водночас, фактично з числа в число, не втрачається загальний високий науковий та професійний рівень матеріалів, що публікуються. Вітак, на сьогодні часопис посів чільне місце в науковому та культурному житті України.

Бойко А.В., доктор історичних наук, професор, керівник Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, голова правління Запорізького наукового товариства ім. Я.Новицького.

горінках цікаві, не духовно. Це, постійна увага, вдалі знахідки, віднайдення. Бажаю

х наук, професор, його університету.

исвячені історії думку, було б цікаво", але в зв'язку з цим, вже в

твіра та спеціальних
ім. Т.Г.Шевченка.

ів, присвячених

України, директор
і. В.М.Корецького.

кості Сумщини
чна ініціаторам

доценти (м. Суми)

велика кількість

стипендіатів директора
ін. НАН України.

зов...
даватель, красвел.
(Саратов, Россия).

умніву, є славною
а й всієї України,
постійними, так і
комплект згуртувати
імена, аматорів-
загальний високий
діяк, на сьогодні
шн.

різького відділення
їх НАН України,
ім. Я.Новицького.

Публікації збірки свідчать про вищуканий професійний смак редакції й талановитість авторів. Кожен номер зігрітий теплом і любов'ю.

Хочеться побажати редакції й авторам збірки наукової вдачі й творчої співпраці заради нових високих результатів, збагачення науковою думкою.

Ваш читач, прихильник і земляк *Олександр Ігнатуша*, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

* * *

... Журнал прекрасный - у нас такого нет...

Тушмалова Н.А., доктор біологіческих наук, професор Московського державного університета ім. М.В.Ломоносова.

Існування такого видання, як "Сумська старовина" стало приемним сюрпризом. Вражає гармонійне поєднання матеріалів, присвячених історії міста Суми і Сумщини, та статей, які розглядають історію України. Існування такого видання є важливим для сумчан та жителів інших регіонів України.

Лідуцькій О., кандидат економічних наук, доцент Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

* * *

Вітаю редакцію "Сумської старовини" з 10-літнім ювілем. Хочу побажати творчих успіхів та натхнення у подальшій роботі над виданням, яке є показовим на Лівобережній Україні і презентує цікаві матеріали з вітчизняної історії.

Бур'ян М.С., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка, заслужений діяч науки і техніки України, академік Російської академії природничих наук та Міжнародної слов'янської академії.

* * *

... "Сумська старовина" - одне з небагатьох видань, що дають таку масу цікавих матеріалів з історії Східної України, політичного життя та державних інституцій держави в різні часи. Вітаю працівників редакції з ювілейним номером журналу. Бажаю творчих успіхів і нових наукових досягнень.

Грицьких І.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка.

* * *

Чудесный, добрый журнал "Сумская старина"! Много ценных материалов.
Телетова Н.К., кандидат филологических наук, доцент (Санкт-Петербург).

* * *

Большое спасибо за публикуемые на страницах журнала статьи о выдающихся учёных Слобожанщины.

Мчедлов-Петросян Н.О., доктор химических наук, профессор Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина.

ВІД РЕДАКЦІЇ

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ, КОЛЕГИ!

**МИНУЛО ДЕСЯТЬ РОКІВ З МОМЕНТУ ВИХОДУ ПЕРШОГО ВИПУСКУ
НАШОГО ЖУРНАЛУ, ЗАДУМ СТВОРЕННЯ ЯКОГО З'ЯВИВСЯ ЩЕ НА
ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ТЕПЕР ВЖЕ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ.
В ПЕРШИХ НОМЕРАХ ЧАСОПИСУ ДРУКУВАЛИСЯ В ОСНОВНОМУ
МАТЕРІАЛИ, ПРИСВЯЧЕНІ КРАСЗНАВЧИМ
ПИТАННЯМ СУМЩИНИ.**

**З ЧАСОМ ЖУРНАЛ ВИХОДИТЬ НА ЯКІСНО НОВИЙ РІВЕНЬ - В НЬОМУ
ПОЧИНАЮТЬ ДРУКУВАТИСЯ МАТЕРІАЛИ НАУКОВЦІВ З ІНШИХ
РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖЖЯ; КОЛО ВІСВІТЛЮВАНИХ
ПИТАНЬ ПАБУВАЄ БІЛЬШ ШИРОКОГО СПЕКТРУ,
ЯК РЕЗУЛЬТАТ - У 2001 РОЦІ "СУМСЬКА СТАРОВИНА"
ЗАРЕЄСТРОВАЛА ВАК УКРАЇНИ ЯК ФАХОВЕ ВИДАННЯ ЗІ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ "ІСТОРИЧНІ НАУКИ".**

**РОБОТА НАД ПІДГОТОВКОЮ МАТЕРІАЛІВ ДО ЖУРНАЛУ ТА ЇХ
ВИДАННЯМ ПРОВОДИТЬСЯ СИЛАМИ СПІВРОБІТНИКІВ СУМСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ХОЧА ДО СПІВПРАЦІ ЗАЛУЧЕНІ
ТАКОЖ НАУКОВЦІ З ІНШИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ, МУЗЕІВ,
АРХІВІВ, АКАДЕМІЧНИХ ІНСТИТУТІВ РІЗНИХ РЕГІОНІВ
УКРАЇНИ ТА З-ЗА КОРДОНУ.**

**ТАК НА СТОРІНКАХ "СУМСЬКОЇ СТАРОВИНИ" ПОБАЧИЛИ СВІТ
РОБОТИ АВТОРІВ З КІЄВА, МОСКВИ, САНКТ-ПЕТЕРБУРГУ, ПРАГИ,
ЧЕРНІГОВА, ХАРКОВА, ЗАПОРІЖЖЯ, ЛУГАНСЬКА, ЧЕРКАС,
ЧЕРНІВЦІВ, КУРСЬКА, КАЛУГИ, ТАМБОВА, НЕРЕЯСЛАВА-
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ПУТИВЛЯ, КОНОТОПА, ГЛУХОВА, РОМНІВ.
ЗА НЕДОВГИЙ ЧАС ІСНУВАННЯ ЖУРНАЛУ - ЦЕ ПОНАД 200
НАУКОВИХ СТАТЕЙ. ПОРУЧ З АВТОРСЬКИМИ РОБОТАМИ БУЛИ
ПРЕДСТАВЛЕНІ ТЕКСТИ БЛІЗЬКО 80 ДОКУМЕНТІВ, ЯКІ
ДРУКУВАЛИСЯ ВПЕРШЕ; ПОНАД 180 ІЛЮСТРАТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ
(КАРТИ, СХЕМИ, МАЛЮНКИ), СЕРЕД ЯКИХ БЛІЗЬКО 60 ДОСІ
НЕВІДОМИХ; ПОНАД 80 ФОТО. ЦЕ ДОВОДИТЬ АКТУАЛЬНІСТЬ
ПОДІБНОГО ВІДАННЯ, ОСОБЛИВО В УМОВАХ КАТАСТРОФІЧНОЇ
НЕСТАЧІ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ, ТАК І
В УКРАЇНІ. РЕДАКЦІЯ ВІСЛОВЛЮЄ ЩИРУ ВЛЯЧНІСТЬ КОЛЕГАМ-
НАУКОВЦІЯМ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.**

у
українс
В.Б.Анто
археолог
Чернігів

Во
положи
ст., яка в
до археос
дослідн
звернула
України
досліджен
Д.І.Багал
ст., в яки
один із
об'єктоз
розкопа
доби - з
розгляда

Ясн
України

ПЕРСОНАЛІЙ

ЯСНОВСЬКА Л.В.

**В.Б.АНТОНОВИЧ - ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКИХ
СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ**

У роботі досліджується археологічна діяльність основоположника української історичної школи другої половини XIX - початку ХХ ст. В.Б.Антоновича. Показано його значний внесок в розвиток архітектурно-археологічної справи України, організацію розкопок на території Чернігівщини, участь у конференціях та з'їздах.

Володимир Боніфатійович Антонович (1834-1908 рр.) - основоположник української історичної школи другої половини XIX - початку ХХ ст., яка вивчала минуле не тільки на основі писемних джерел, а й зверталася до археологічних. Важко знайти куточок України, що не потрапив до уваги дослідника. Хоча потрібно зазначити, що Київська історична школа звернулася, в першу чергу, до вивчення старожитностей Правобережної України¹, а археологічні пам'ятки Північного Лівобережжя розглядалися в дослідженнях епізодично. Як виняток можна згадати роботи його учнів - Д.І.Багалія та П.В.Голубовського, присвячені історії Сіверської землі до XIV ст., в яких використані як літописні, так і археологічні джерела². І все ж таки, один із регіонів Північного Лівобережжя - Чернігово-Сіверщина - став об'єктом археологічних досліджень В.Б.Антоновича. Окрім групу серед розкопаних ним пам'яток різних епох складають старожитності давньоруської доби - курганні некрополі, городища, культові споруди. В даній роботі розглядається територія в межах сучасної Чернігівської області.

Ясновська Людмила Василівна - асистент кафедри історії та археології України Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Перше знайомство В.Б.Антоновича зі старожитностями Чернігівщини відбулося під час роботи ІІІ Київського археологічного з'їзду 1874 р. На виставці з'їзду Д.Я.Самоквасовим були представлені речі, знайдені під час розкопок Чернігівських та Седнівських курганів з кострищами, в тому стані, в якому були виявлені з поховань "в грудах зеленої окиси, соединенных с углем, пеплом и костями". Саме під наглядом В.Б.Антоновича проходило їх розбирання та очищення³.

Тоді ж Д.Я.Самоквасовим у рефераті "Северянские курганы и их значение для истории"⁴ були підбиті підсумки розкопок 1872-1874 рр. на території літописних сіверян, які дозволили визначити особливості сіверянських поховань пам'яток. При цьому археолог заявив, що дослідження в Чернігівському повіті проводитися більше не будуть, а переносяться з 1875 р. на інші території у бассейни річок Десни, Сейму, Сули для визначення території розповсюдження поховань цього типу. На з'їзді було прийнято рішення доручити подальше вивчення курганих могильників Чернігівського повіту В.Б.Антоновичу та місцевому археологу М.О.Константиновичу.

Зрозуміло, що для проведення подальших робіт потрібні були незначні кошти. Нагадаємо, що фінансування робіт Д.Я.Самоквасова у 1872-1873 рр. здійснювалося Імператорським Московським археологічним товариством (далі - ІМАТ), Чернігівським земством та власним коштом дослідника. Продовження вивчення курганих старожитностей потребувало підтримки Імператорської археологічної комісії (далі - ІАК). Тому О.С.Уваров у квітні 1877 р. звернувся до графа С.Г.Строганова, голови ІАК, з проханням "назначить какую-либо сумму на снаряжение ученой экспедиции для раскопки курганов" у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях⁵.

Незабаром була отримана відповідь-відмова, що відповідала стану не тільки розвитку, але й відношенню до середньовічної археології, яка не давала таких гучних знахідок, як розкопки на Керченському та Таманському півостровах. Пропозиція ІМАТ не знайшла підтримки серед представників ІАК. Тому і продовження розкопок у Чернігівській губернії В.Б.Антоновичем було проведено аж на початку 80-х рр. XIX ст.

Підготовка до проведення Всеросійських з'їздів вимагала від дослідників нових матеріалів для традиційних археологічних виставок. За дорученням С.О.Уварова напередодні V Тифліського археологічного з'їзду 1881 р. В.Б.Антонович звернувся до вивчення старожитностей Північного Лівобережжя. Він оглянув городища та кургани по берегах Десни, Снову, Білоуса та Дніпра, погодившись з окресленою Д.Я.Самоквасовим схемою співіснування сіверянських городищ та курганів. Разом із художником К.Ф.Охоровичем протягом липня-серпня 1881 р. йому вдалося провести археологічні розкопки на давньоруських курганих некрополях Любеч, Сибережа, Табаївки, зафіксувавши кургани з кострищами, похованальними урнами та кістяками в могильних ямах⁶.

Саме В.Б.Антонович започаткував археологічне вивчення старожитностей Любеч. Його увагу, насамперед, привернули кургани міста. Влітку 1881 р. він провів розкопки в урочищах Високе Поле, Мокріївщина та Чоботок, де нарахувалось відповідно: 50, 30 та 6

насипії
Високе
поховаль
7 насип
дороги
Р.
методом
поховаль

С
пілкург
з гірськ
також з
клітки,
вуглики
Любече

В
розвідка
деякі ма
групі ви
колопод
виявлен
залишки
предмет
сторонн
другого
від буди

Ву
розвідка
глибинн
ви звлен
припуст

Вс
що налі
групі з 78
за обряд
було заф
денесь:

У т
те, що "з
один ти
сожжено
будет бу
любецьки
Вообраз
обугленн
время Ль
Неправд

нігівши
1874 р. На
ені під час
тому стані,
їнненних с
роходило їх

рганы и их
1874 pp. на
обливості
заявив, що
будуть, а
сіму, Сули
у. На з'їзді
огильників
археологу

ли незначні
72-1873 pp.
овариством
дослідника.
пілгримки
ров у квітні
проханням
едиції для
ерніях".

ла стану не
ка не давала
манському
дставників
тоновичем

дослідників
зарученням
ду 1881 р.
Лівнічного
сни, Снову,
ним схемою
удожником
я провести
ах Любеча,
ковальними

вивчення
и кургані
шах Висок
50, 30 та б

насипів⁷. Найбільше насипів В.Б.Антоновичем було досліджено в урочищі Високе Поле, у тій частині могильника, яка не була зайнята пізніми похованнями. На цій ділянці з 19 курганів виявилось добре збережених тільки 7 насипів (№№1, 2, 5, 12, 13, 17); 5 були напівзруйновані під час прокладки дороги; 3 зруйновані обвалом яру; 4 - зіпсовані ямами.

Розкопки В.Б.Антоновичем проводились традиційно на той час методикою - "колодязем". У дослідженіх курганах цієї групи були зафіксовані поховання за обрядом трупоспалення, трупопокладення та два кенотафи.

Серед 9 розкопаних курганів можна виділити: жіноче поховання в підкурганній ямі (№12) з інвентарем (срібне скроневе кільце, дві намистини з гірського кришталю) та поховання в кургані №13 на рівні давнього горизонту, також з інвентарем (залізний ніж, сліди срібного окислу на кістках грудної клітки), а біля лівого коліна небіжчика В.Б.Антонович зафіксував скутчення вугликів та попелу, що засвідчує пережитки язичництва в похованнях Любецького некрополя.

В урочищі Мокрійщина, що неподалік від городища Лисиня, дослідник розкопав чотири насипи (№№1, 2, 3, 4); решта були значно пошкоджені, а деякі мали сліди попередніх грабіжницьких розкопок. Найцікавішим у цій групі виявився курган №4, заввишки 3,15 м. Навколо насипу був зафіксований колоподібний ровик з трьома перемичками. У верхній частині насипу виявлено впускні поховання (мабуть, дитини). На костриці зафіксовані залишки трьох дубових плах, фрагменти кераміки, бронзовий невизначений предмет та кістяні знаряддя, "имеющее подобие большой иглы, с одной стороны покрытое резным узором в виде рогов, расставленных друг над другом в три яруса". Як вважав О.А.Спіцин, це, можливо, "усики" (псалії) від будил угорського походження⁸.

В урочищі Чоботок (між озерами Берестовим та Болгач) В.Б.Антонович розкопав два насипи. В кургані №1 був зафіксований ровик навколо насипу, глибиною 62 см, з чотирма перемичками, але ніяких ознак поховання не виявлено. Другий курган також не мав поховального інвентарю. Можна припустити, що це були меморативні поховання - кенотафи.

В басейні р.Білоус В.Б.Антонович провів розкопки в курганній групі, що налічувала 100 насипів в урочищі Мокієви курганки біля с.Сибереж, та в групі з 78 курганів біля с.Табаївки. У кожній із них було розкопано по 2 кургани за обрядом трупоспалення на місці поховання. На костриці одного з них було зафіксовано наконечник стріли, астрагал та фрагменти кераміки вінців і денець: з клеймом та з 5 круглими отворами⁹.

У листі від 27 липня 1881 р. до дружини В.Б.Антонович скаржився на те, що "эдешние курганы озлобили меня однообразием и бедностью. Везде один тип сожжения: сожжение с костром, сожжение с горшком и сожжение так. Одни угли и жженые косточки...; авось в Борзеницине будет бронза; если же нет, то плюну и уеду разсердившись. Впрочем, один любецкий курган был интересен как материал для всяких гипотез и аналогий. Вообразите нечто такое: 1. Большой костер, покрытый бревнами обугленными, жжеными костями - останки какого-то выдающегося в свое время Любечанина. 2. Над ним скелет молоденькой (около 20 лет) девушки. Неправда ли, курганная идиллия?".

Наведені рядки листа підтверджують, що методика розчистки кострищ була на той час ще недосконалою. Та й самі науковці більше були зацікавлені в значних речових знахідках, які можна отримати під час розкопок, наприклад, курганів доби бронзи або скіфського часу. Ось чому В.Б.Антонович очікував на Борзнящині “набести на хороши курганные типы”, де дійсно він розкопав насипи доби бронзи. Тоді ж, на Тифліському археологічному з'їзді 1881 р., відбулася розмова двох археологів, які поділилися своїми думками про практичні прийоми розкопок курганів з кострицами.

Не маючи коштів на публікацію звітів, В.Б.Антоновичу не вдалося зробити окремого реферату за результатами робіт. Хоча він пропонував у 1893 р. О.О.Бобринському надрукувати їх як додаток до праць П.М.Яременка. Лише старанням П.С.Уварової та Д.Я.Самоквасова його щоденник, який на сьогоднішній день перебуває у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім.Вернадського¹⁰, було надруковано в “Трудах Московського предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда” 1906 р., на жаль, без планів курганих груп.

Голова ІАК граф О.О.Бобринський (з 1886 р.) у зв'язку з підготовкою до видання праць П.М.Яременка звернувся у 1893 р. до В.Б.Антоновича з пропозицією організувати експедицію по вивченню похованального обряду радимичів на території Могильовської та Чернігівської губерній¹¹. Провівши роботи на території Могильовської губернії, дослідник разом із С.А.Мазаракі у червні 1893 р. провів розкопки на багатотисячному курганиму некрополі біля с.Липове Роменського повіту (тодішньої Полтавської губернії, тепер Талалаївський р-н Чернігівської обл.). Ними були розкопані два кургани за обрядом труповкладення у зрубі¹². Ці незначні дослідження двох відомих археологів не були відзначенні в історіографії¹³. Скоріш за все, це сталося через те, що О.О.Бобринський друкував у своїх виданнях не тільки описи власних розкопок, а й результати досліджень членів ІАК, не вказуючи їх прізвищ¹⁴. Тому в додатках до цієї статті пропонуємо звіт про розкопки курганів Липівського некрополя, виявлений у фонді В.Б.Антоновича Інституту рукопису НБ НАН України.

Ще одна зустріч В.Б.Антоновича з археологічними старожитностями давньоруської доби Чернігівщини відбулася напередодні Київського XI археологічного з'їзду. У травні 1898 р. на запрошення М.І.Лілеєва він прибув до Ніжина оглянути кургани доби бронзи біля Липового Рогу, Талалаївки та біля станції Крути. Під час цієї розвідки професор отримав місцевість, що згадувалася О.М.Лазаревським як хутір Городок і ототожнювалася з літописним Уненежем¹⁵ на північно-східній околиці Ніжина на землях поміщика А.М.Шепеля. В.Б.Антонович зафіксував залишки валів, визнавши їх “характерными для древнекняжеской эпохи” та припустив, що на цьому місці “был город XI в.”¹⁶.

Інформація про це городище з'явилася у складеному П.С.Уваровою показнику городищ та курганів Чернігівської губернії, виданого Московським підготовчим комітетом до XIV археологічного з'їзду¹⁷. Дослідженнями В.П.Коваленка та Ю.М.Ситого у 80-х рр. ХХ ст. було підтверджено думку А.М.Насонова та О.К.Зайцева¹⁸, що саме це городище має відношення до літописного Уненежа¹⁹.

Архів
також поз
лист від 1
М.Ф.Біля
“древнейш
поліному з
губернії С
звернув у
бальше и
срисованъ
збережені
відомості
М.Ф.Біля
вілловід¹
Вже на те
М.О.Конс
С.П.Прах
підтримка
Для
від 20 сі
В.Б.Анто
квітні до
“княжеско
того, наді
запропон
замальюю
його проп
доручені
1892 р., на
він зробив
часовни К
В.Г.Бока.⁴

Кріз
історико-і
в тому чи
пам'ятки
пройшли;
що дружі
зробили д
божка з
археологі
Д.Я.Само
в Чернігів
намічені р
надавав п
можуть вз
“на своем
засідання:

стки кострищ
и зацікавлені
в розкопок,
Ось чому
курганные
Тифліському
археологів, які
реконструкції курганів з

у не вдалося
пропонував у
М.Яременка.
ник, який на
Національній
в "Трудах
аристу XIV
их груп.

підготовкою
Антоновича з
ального обряду
її¹³. Провівши
С.А.Мазаракі
му некрополі
бернії, тепер
за кургани за
двох відомих
сталося через
писи власних
їх прізвищ¹⁴.
шки курганів
на Інституту

ожитностями
ї Київського
І.Лілеєва він
шового Рогу,
професор оглянув
городок і ото
поліці Ніжина
залишки валів,
припустив, що

І.С.Уваровою
Московським
дослідженнями
здійснено думку
відношення до

Архітектурно-археологічні дослідження на території Чернігівщини також пов'язані з ім'ям В.Б.Антоновича. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств М.Ф.Біляшівського. Він спробував спрямувати увагу комісії на один із "древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению", що знаходився в с.Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески у вівтарній частині, що "с течением времени все больше и больше разрушающиеся, никем еще вполне не скопированы и не срисованы" та сподіався на те, що комісія буде вживати заходи до її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у збиранні відомостей про пам'ятку²⁰. На жаль, комісія не звернулася за допомогою до М.Ф.Біляшівського. Нагадаємо, що про стан пам'ятки ІАК було відомо з відповіді Чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли розвалини Остерської Божниці, М.О.Константинович звернувся до професора Петербурзького університету С.П.Прахова за допомогою в збереженні вівтарної частини, але він не мав підтримки²¹.

Для вирішення порушеного М.Ф.Біляшівським питання комісія листом від 20 січня 1892 р. звернулась до "знатока местных древностей" В.Б.Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до ІАК надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм "княжеского времени и часть фресок довольно явственно уцелела". Крім того, надіславши фотографію збереженої вівтарної частини, В.Б.Антонович запропонував О.О.Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок²². Але комісія, з незрозумілих обставин, не скористалася його пропозицією, а копії фресок зробив у тому ж таки році А.В.Половцев за дорученням Київського церковно-археологічного товариства. У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він зробив повідомлення про фрески XII ст., "найденные им в развалинах часовни Юрьевской Божницы", що викликало живе обговорення за участю В.Г.Бока, О.Ф.Бичкова, М.В.Покровського, М.В.Султанова та В.В.Суслова²³.

Крім польових досліджень, В.Б.Антонович збирав відомості для історико-географічного словника про найдавніші населені пункти України, в тому числі і про "Черніговский город", виліпуючи згадки про археологічні пам'ятки з наукових та краєзнавчих видань²⁴. Повз увагу професора не пройшли унікальні археологічні знахідки з Чернігівщини. Можна вважати, що дружні стосунки з Д.Я.Самоквасовим дозволили В.Б.Антоновичу зробити для університетського музею "слепок очень похожий" чернігівського божка з Чорної могили²⁵. Під час підготовки Чернігівського XIV археологічного з'їзду 1908 р. ІМАТ планувало доручити В.Б.Антоновичу та Д.Я.Самоквасову організацію проведення археологічних розкопок у 1906 р. в Чернігівській губернії²⁶. Хвороба не дозволила провести В.Б.Антоновичу намічені роботи, але осторонь він не залишався: слідкував за підготовкою, надавав поради. Саме В.Б.Антонович зазначив, що галицькі археологи можуть взяти участь у роботі Чернігівського з'їзду за умови читання рефератів "на своем родном языке"²⁷. На жаль, у березні 1908 р. професор помер і на засіданнях з'їзду замість його виступу читалися тільки некрологи.

Враховуючи методичні недоліки археологічних досліджень В.Б.Антоновича, відсутність своєчасних публікацій, слід упевнено наголосити на важливій ролі професора В.Б.Антоновича у вивченні пам'яток IX-XIII ст. на Чернігівщині, та спрямуванні подальшого ходу досліджень регіону. Уже на той час сучасники-чернігівці високо оцінили внесок археолога у вивчення історичного минулого краю: обрали його почесним членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

¹Михальченко С.И. Киевская школа в Российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - М., 1997. - С.6.

²Багалей Д.И. История Северской земли до половины XIV столетия. - К., 1882; Голубовский П.В. История Северской земли до половины XIV столетия. - К., 1881.

³Самоквасов Д.Я. Северянская земля и Северине по городицам и могилам. - М., 1908. - С.9.

⁴Он же. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III археологического съезда в России. - К., 1878. - Т.1. - С.184-224.

⁵Рукописний відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської АН (далі - РВ НА ПМК РАН). - Ф.1. - Оп.1877 г. - Спр.4. - Арк.7.

⁶Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 году Вл.Бониф.Антоновичем // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып.1. - С.28-33.

⁷Там же. - С.28-31.

⁸Старин А.А. Венгерские вещи X века в России // Известия археологической комиссии. - Соб., 1914. - №53. - С.110.

⁹Дневники раскопок... - С.31-33.

¹⁰РВ НБУ. - Ф.1. - Спр.7892. - Арк.33-43.

¹¹РВ НА ПМК РАН. - Ф.1. - Оп.1893 г. - Спр.2. - Арк.1-2.

¹²РВ НБУ. - Ф.1. - Спр.7861. - 2 Арк.

¹³Супрученко О. Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р., м.Київ. Доповіді та матеріали. - К., 1994. - С.250-256; Шевчук Г.М. Сергій Аркадійович Мазарак і його колекції в збірці Національного музею історії України // До 100-річчя Національного музею історії України: З історії музею та його раритетів: тематичний збірник наукових праць. - К.: ТОВ "ІІЛ, ЛТД", 1998. - С.29-45.

¹⁴Бобринский А.А. Курганы и случайные находки близ м.Смели. - Спб., 1894. - Т.2. - С.179-181.

¹⁵Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. - К., 1893. - Т.II. - С.51.

¹⁶РВ НБУ. - Ф.127. - Оп.1. - Спр.222. - Арк.1.

¹⁷Уварова П.С. Выборки из дел Черниговского Статистического Комитета, Исторического Общества Нестора Летописца и Архива граф. П.С.Уваровой. - Городища и курганы // Труды Московского предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда. - Вып.1. - М., 1906. - С.86.

¹⁸Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. - С. 232-233; Зайцев А.К. Черниговское книжество // Древнерусские княжества. - М., 1975. - С.78.

¹⁹Коваленко В.П., Ситий Ю.Н. Летописный Унісіж // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. - Полтава, 1989. - С.76-77.

²⁰РВ НА ПМК РАН. - Ф.1. - Оп.1891 г. - Спр.175. - Арк.1-1 зв.

²¹Там само. - Оп.1888 г. - Спр.15. - Арк.17-17 зв.

²²Там само. - Оп.1891 г. - Спр.44. - Арк.9 зв.

²³Там само. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.400. - Арк.201 зв.

²⁴РВ НБУ. - Ф.1. - Спр.8243. - 16 Арк.

²⁵Відділ письмових джерел Державного історичного музею в м. Москві (далі - ВПД ДІМ). - Ф.104. - Оп.1. - Спр.25. - Арк.12.

²⁶РВ НА ПМК РАН. - Ф.4. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.28.

²⁷ВПД ДІМ. - Ф.17. - Оп.1. - Спр.635. - Арк.222.

досліджень
під упевнено
чені пам'яток
у досліджень
вок археолога
сним членом

В.Б.Антонович,
стие. - К., 1882;
1881.
могилам. - М.,
археологического
альной культуры
5. в 1881 году
та по устройству

ческої комісії.

шими // Академія
Бібл. Доповіді та
актів Іого юзекий
ного музею історії
шв. - К.: ТОВ "ІІІ,

бібл., 1894. - Т.2. -
С.51.

кого Комітета,
ой. - Городина и
Четырнадцатого
Древнерусского
Древнерусские

и исследование
семінар: Тезисы

оскай (далі - ВЛД)

Додаток

Раскопки у села Липовоє Роменського уезда Полтавської губ.¹

15 липня 1893 р.

(Принимал участі С.А. Мазаракі²)

Село Липовоє расположено на левой стороне р. Ромна, на возвышенности над селом, по дороге в с. Талалаевку расположены громадный могильник в 2000 насыпей. Курганы побольше, поставлены очень густо, имеют вид куполообразный, окружены яственными канавками.

Раскопано було 2 кургана.

№1. Висота 1,32 метра, окружність 33 шага.

На глубине 2,15 метра лежал скелет головою к W, на спине над ним лежало одно деревянное бревно по длине скелета. Правая рука вдоль тела, кисть у тазовых костей. Кисть левой руки у поясницы. Правая нога протянута, левая сильно согнута в бедреннотазовом сочленении и в колене, стопа приходилась немного ниже правого колена. Рост 1,70 см - скелет мужской - вешей никаких. Указатель черепа 0,73 tibia semiplatysnemica. На задней стороне черепа очень высокая тереховая линия.

№2. Висота 1,06 м, окружність 36 шагов.

На глубине 1,85 м показался слой дерева (несколько липовых бревен); под ними в стороне Е железный гвоздь головкою вверх. Далее дерево продолжалось с боков и поперек у ног и головы, в виде сруба; в нем, на глубине 2,05 м лежал скелет головою к W, на спине; правая рука согнута в локте, кисть у левой стороны черепа; кисть левой руки на тазовых костях; ноги протянуты; под скелетом подпочва, но дерева не было. Рост 1,60 (женский). У головы 1 гвоздь жел(сний); у шеи 5 бронзових колечек и бронзовая буса.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. -
Ф.1. - Спр.7861. - Арк.1-2.

¹Сучасне с.Липове Талалаївського р-ну Чернігівської області.

²Мазаракі Сергій Аркадійович (1844-1913) - поміщик з Полтавщини, дослідник курганих старожитностей Роменщини. Член історичного товариства Нестора-літописця з 1888 р. та член-кореспондент Імператорського Московського археологічного товариства з 1904 р.

Archaeological activities of the founder of Ukrainian historical school of the second half of the XIX - the beginning of the XX centuries V.Antonovich are investigated. His great contribution into the development of architectural and archaeological science of Ukraine, organization of archaeological diggings on the territory of Chernihiv hibernia, his participation in conferences and congresses are shown.

Отримано 16.08.2005.

ВЛАСЕНКО В.М.

**С.В.БОРОДАЄВСЬКІЙ ПРО ВЗАЄМОВІДНОСИНИ
ЗЕМСТВ I КООПЕРАЦІЇ
(до 135-ліття з дня народження вченого)**

Статтю присвячено Сергію Васильовичу Бородаєвському - теоретику і практику кооперативного руху, державному діячу, який розглядав проблеми взаємовідносин земств i кооперацій на тлі розвитку кооперації.

У 60-70-ті рр. XIX ст. в Росії було здійснено низку реформ, які відкрили шлях капіталістичній перебудові країни. Важливе місце серед них займали реформи органів місцевого самоврядування, зокрема, земська. Земства відіграли важливу роль у суспільно-політичному й економічному житті Росії взагалі й України зокрема другої половини XIX - початку ХХ ст. У 60-ті рр. XIX ст. в країні виникли перші кооперативи - споживчі й ощадно-позичкові товариства, сироварні і кустарно-промислові артілі. З самого початку свого виникнення земства розглядали кооперацію як один з головних засобів підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, зміцнення селянських господарств.

Протягом кількох десятиліть взаємовідносини земств i кооперації змінювалися, набували нових форм. Ця проблема знайшла певне відображення у вітчизняній історіографії.

Значне місце питанню впливу земств на розвиток кооперації приділяли земські діячі О.Васильчиков, Б.Веселовський, Є.Гордієнко, С.Маслов, П.Соколовський, В.Хіжняков¹. Відносини земств з кооперацією розглядалися у дослідженнях діячів кооперації О.Анциферова, П.Височанського, І.Витановича, А.Меркулова, І.Подольського, С.Прокоповича, В.Тотоміанца, М.Хейсіна, Є.Шевченка² та інших. У пострадянській історіографії в тій чи іншій мірі зазначене питання висвітлювалося у роботах А.Кореліна, В.Марочки, В.Половця, В.Власенка³. Поза увагою дослідників залишається питання висвітлення проблеми взаємовідносин земств i кооперації у науковій спадщині окремих діячів кооперативного руху. До таких належить відомий історик і практик кооперації, діяч міжнародного кооперативного руху, викладач кількох вітчизняних та європейських вищих шкіл Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942). Його науковий доробок складає понад 500 наукових і публіцистичних праць, кілька монографій та підручників, надрукованих у 22 країнах світу. Тому інтерес автора цього дослідження зосереджений не на біографії вченого, що вже знайшла відображення в історичній літературі⁴, а, насамперед, на поглядах Бородаєвського щодо проблеми взаємовідносин між земськими органами самоврядування та кооперативами у другій половині XIX - на початку ХХ ст.

Громадська і наукова діяльність дворяніна, економіста, журналіста, члена Центрального Комітету Управління у справах дрібного кредиту, директора департаменту торгівлі Міністерства торгівлі і промисловості,

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою історії Сумського державного університету.

учасника всеросійських і міжнародних кооперативних з'їздів, товариша міністра торгу і промисловості в уряді П.Скоропадського представляє інтерес для вітчизняної історіографії.

Джерелами автору слугували, перш за все, роботи С.Бородаєвського “Кооперація, земство и кустарная промышленность” (СПб., 1913), “Сборник по мелкому кредиту” (5-е видання, СПб., 1913), “Історія кооперації” (Прага, 1925), “Теорія і практика кооперативного кредиту” (Подебради, 1925), документи і матеріали всеросійських кооперативних, сільськогосподарських, кустарних з'їздів, з'їздів представників установ дрібного кредиту, архівні матеріали, преса тих часів.

Випускник юридичного факультету Харківського університету, Бородаєвський, переїхавши до Петербурга, невдовзі опублікував першу свою наукову працю у галузі юриспруденції в поважному столичному журналі “Русское богатство”⁵. Але зустріч з відомим кооператором Олександром Беретті⁶ призвела до зміни наукових інтересів Сергія Васильовича. Він зацікавився кооперацією. Почав працювати у Санкт-Петербурзькому відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, що виконував функції наукового, організаційного і методичного центру з розвитку різних видів кооперації в країні. Бородаєвський спочатку став секретарем, а потім і головою (першого) відділу установ дрібного кредиту цієї організації. На засіданнях відділення виголошував доповіді, зокрема, “Союзи установ дрібного кредиту і земські каси дрібного кредиту”, “Центральна каса земського кредиту”⁷, в яких торкався проблеми взаємовідносин земств і кооперації, земських кас і кооперативних об'єднань.

Одночасно він працював на різних посадах у Міністерстві фінансів, IX відділі інспекції Державного банку, який очолював Беретті, брав участь у роботі Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С.Вітте. Саме на початку ХХ ст. з'являються його праці з історії та практики кооперації, в тому числі і французькою мовою, в яких побіжно звертається увага і на роль земств у розвитку кооперативного руху⁸.

Законодавче забезпечення діяльності земств у справі сприяння розвитку кредитної кооперації відображене у найбільш відомому свого часу в Росії “Сборнике по мелкому кредиту”, укладачем якого був Бородаєвський. До цього збірника увійшли законодавчі акти - “Положення про установи дрібного кредиту” 1904 р., закони 1905, 1906 і 1910 рр., що доповнювали “Положення”, а також нормативно-правові документи щодо діяльності кооперативів, державних установ і земств, які опікувалися кредитною кооперацією. Книга містить коментарі і практичні поради відомого кооператора. Про популярність і необхідність цього збірника для земських діячів і кооператорів свідчить те, що у дореволюційний період відбулося 6 видань книги⁹.

Бородаєвський був активним учасником міжнародних, всеросійських і регіональних кооперативних, сільськогосподарських і кустарних з'їздів, входив до складу їх керівних органів, виголошував доповіді, в яких звертав увагу на проблеми у взаємовідносинах земств і кооперативів, земств і кустарів. Так, на II Всеросійському з'їзді діячів з кустарної промисловості, що відбувся в лютому 1910 р. у Петербурзі, Сергій Васильович зробив доповіді “Кустарна

промисловість і земство”, “*Кооперація серед кустарів*”. Вчений наголосив на необхідності прийняття нового кооперативного законодавства, сприяння земств утворенню союзів кооперативів, надання земськими касами кредиту виключно кооперативам, а не окремим особам¹⁰. На I Всеросійському з’їзді діячів дрібного кредиту і сільськогосподарської кооперації (Петербург, 1912 р.) Бородаєвський виніс на розгляд учасників “*Законопроект про кооперативні товариства*”, представляючи, так би мовити, державницьку позицію щодо кооперативного руху. Кооператори, закидаючи йому просування у проекті положень про надмірну роль державних установ у справі поширення кооперації, визнавали його численні зауваження слушними і доречними¹¹.

На III Всеросійському кустарному з’їзді (Москва, 1913 р.) виголосив грунтовну доповідь “*Кооперація, земство и кустарна промисловість*”, яка того ж року у дещо розширеному варіанті вийшла окремою книгою. Сергій Васильович наполягав на більш планомірному сприянні кустарній промисловості з боку земств, особливо через земські каси дрібного кредиту або кредитні кооперативи, відкритті Центральної каси дрібного кредиту, яка б покращила грошовий ресурс земських кас. У зв’язку з виникненням і поширенням союзів кредитних кооперативів вчений пропонував дещо змінити характер діяльності земських кас. Замість сприяння кредитним товариствам земствам слід приділити більше уваги іншим видам кооперації – споживчим, виробничим, сільськогосподарським товариствам, кустарним артілям, які на той час майже цілком були позбавлені кредиту¹².

Найбільш відомою утворчому доробку Бородаєвського була його праця “*Історія кооперації*”, що вийшла 1925 р. у Празі заходами Українського громадського видавничого фонду. За обсягом поданої інформації та широтою охоплення матеріалу в середині 20-х рр. ХХ ст. ця книга не мала аналогів у світі. Сергій Васильович проаналізував розвиток кооперації у понад 40 країнах світу. Знання європейських мов дало йому можливість порівняти кооперативне законодавство й організаційний досвід кооперативних установ багатьох країн світу. Окремі розділи книги присвячені розвитку кооперативного руху в Америці, Азії й Африці та міжнародним кооперативним об’єднанням. Як зазначав у рецензії на книгу відомий громадський діяч, професор Українського вільного університету в Празі Олександр Мицюк, вона є “*не тільки новою і єдиною в своїм роді в українській літературі, але доки ще не маючою прикладу і в світовій кооперативній літературі*”¹³.

Значну увагу в книзі приділено історії кооперації в Росії та Україні. В окремому розділі йдеться про виникнення і розвиток найбільш поширеної і матеріально потужної кредитної кооперації. Автор показав еволюцію законодавства щодо установ дрібного кредиту, проаналізував роль земств у відкритті, фінансуванні та контролі ощадно-позичкових і кредитних товариств, створенні власних кредитних інституцій - земських кас дрібного кредиту.

У розділі “*Кооперативний кредит і земства*” Бородаєвський визначив основні етапи у взаємовідносинах земств і кооперативів. Найбільшу зацікавленість кредитною кооперацією земства виявили у перші 10 років після вступу їх на цей шлях, а особливо у 1872-1877 рр. Це час, коли земства

захоплювалися ощадно-позичковими товариствами і покладали на них великі надії у справі підтримки господарств дрібних товаровиробників. У згадане п'ятиріччя в Росії було засновано понад 900 таких товариств, більшість з яких з'явилася завдяки ініціативі і матеріальній підтримці різних земств, зокрема, Новгородського, Рязанського, Петербурзького, Псковського. Тульського та інших¹⁴. Саме в цей період органами місцевого самоврядування була витрачена більша частина з тих 450 тис. карбованців, які земства виділили ощадно-позичковим товариствам у XIX ст.¹⁵

Проте, відзначаючи важливу роль органів самоврядування та окремих її діячів (князь О. Васильчиков, С. Лугінін, О. Яковлев) у поширенні кредитної кооперації взагалі, Бородаєвський стверджує, що було б помилкою пов'язувати розвиток цього виду кооперації у XIX ст. виключно із земствами. За винятком окремих земств, органи місцевого самоврядування виявили мало зацікавленості до кооперації за перші 20 років її існування. Сергій Васильович визначив основні причини цього явища. По-перше, більшість земств не уявляло собі значення кредитної кооперації для населення, по-друге, деякі земства просто не вірили у життєздатність кредитних кооперативів у тогочасних російських умовах, по-третє, чимало земських діячів не розуміли не тільки суті ощадно-позичкових товариств, але і необхідних чинників для їх розвитку. Таке байдуже ставлення земств до кооперації пояснювалося частково відсутністю у них компетентних в цій галузі фахівців, що мало подвійний негативний наслідок. З одного боку, ті товариства, що були засновані земствами, але залишилися без їх керівництва, швидко припиняли свою діяльність. З другого боку, самі факти закриття товариств доводили іншим земствам непрактичність, а то й недоцільність створення кооперативів. А з 80-х рр. XIX ст. переважна частина земств майже цілковито перестала цікавитися кооперативним кредитом¹⁶. Опікувався справами ощадно-позичкових товариств Державний банк.

Ситуація змінилася з ухваленням у 1895 р. *“Положення про установи дрібного кредиту”*, за яким створювалися безпайові кооперативи – кредитні товариства. *“Положення”* дало можливість земствам активно займатися справою дрібного кредиту. Їм надавалося право контролю за діяльністю кооперативів, якщо останні одержували від нього позичку в основний капітал. Земство могло тепер призначати попечителів, здійснювати ревізії товариств. Бородаєвський відзначає посилення інтересу земств до кредитної кооперації на Всеросійському з'їзді представників ощадно-позичкових товариств (1898 р., Москва), Кустарному з'їзді земських діячів (1902 р., Петербург), але в більшій мірі з початком роботи Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості. У 1902 р. на місцях створювалися відповідні губернські і повітові комітети, у складі яких було чимало земських діячів. Як зазначає Сергій Васильович, активний учасник цієї акції, навесні того ж року на засіданнях Особливої наради висловлювалися думки про цілковиту передачу земським інституціям на місцях опіки над кооперативами¹⁷. Права земств у справі розвитку кредитної кооперації у новому *“Положенні про установи дрібного кредиту”* (1904 р.) виявилися дещо скромнішими за ті, що пропонувалися на нараді. Так, земствам було надано право брати участь в губернських комітетах у справах

дрібного кредиту, створювати ощадно-позичкові і кредитні товариства та земські каси дрібного кредиту¹⁸.

Нарешті земства отримали право створювати власні установи дрібного кредиту. Бородаєвський докладно охарактеризував зразковий (типовий) статут земської каси дрібного кредиту, затверджений міністром фінансів 14 червня 1906 р., вказавши мету, структуру, функції, умови роботи, грошові кошти, район діяльності цих кас. Вчений показав динаміку зростання кількості цих земських інституцій з 1907 р., коли у Бессарабській губернії виникла перша каса, і до кінця 1916 р. Між іншим, друга земська каса з'явилася у м.Охтирка, звідки походив Бородаєвський. Особливо розвинутою мережа кас була у Бессарабській, Харківській, Чернігівській, Катеринославській, Уфімській та інших губерніях, де такі установи існували в кожному повіті¹⁹. Сергій Васильович публічно виступав за об'єднання та координацію діяльності земських кас і кооперативів. Так, на Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту, що відбувся 1907 р. у Петербурзі, він запропонував створення Імперського (центрального) банку дрібного кредиту²⁰.

Сергій Васильович виділив три основні напрямки діяльності кас.

По-перше, ведення касами активних операцій виключно з кредитними кооперативами, особливо там, де ще не існувало кооперативних об'єднань. Земства 28 губерній відкрили і кредитували через земські каси кредитні товариства. До початку 1916 р. таких товариств було близько 1000. Найбільш активно у цій галузі, на думку Бородаєвського, діяли Київське, Подільське і Харківське земства.

По-друге, з інтенсивним розвитком союзів (спілок) кредитних кооперативів, які перебирали на себе функцію кредитування товариств, земства змушені були змінювати форми роботи з кооперативами. Щоб уникнути конкуренції із союзами кредитних товариств, деякі земства переносять центр своєї уваги на інші види кооперації - споживчі, сільськогосподарські, заготівельно-збутові, виробничі товариства.

По-третє, в останній період існування земств діяльність кас нагадує роботу земельних банків, тобто установ, призначених для кредитування не лише середніх і великих землевласників, але і для видачі позик самим земствам на їх видатки та постачання населенню меліоративних позичок²¹.

Бородаєвський зауважує, що в історії земських кас дрібного кредиту можна виділити певні етапи. Спочатку ці каси були бажаними для кредитних кооперативів, оскільки саме вони компенсували такий недолік у розвитку кооперації, як відсутність союзів кооперативів. Проте з появою кооперативних об'єднань земські каси певною мірою ставали для них конкурентами. Земства не були наполегливими й у справі створення власного об'єднуючого центру - центральної (всеросійської) земської каси, яка б могла бути корисною, принаймні, як регулятор грошових коштів земських кас. До речі, цьому питанню були присвячені окремі праці Бородаєвського²², а також професора О.М.Анциферова²³. З початком Першої світової війни, коли у земських касах збільшується вкладна операція і скорочується потреба селян у позичках, відбувається певна трансформація цих кредитних інституцій. Земські каси вдаються до зниження відсотків по вкладах, збільшення максимального розміру позички, здійснення посередницьких операцій, кредитування лише

колективних позичальників або навіть і самих земств, перетворюючись при цьому на міні-банки. Невдовзі після лютневої революції 1917 р. було прийнято закон “Про кооперативні товариства та їх союзи”, за яким зростала роль земств у справі розвитку кооперації. Після ліквідації губернських комітетів у справах дрібного кредиту їх функції по затвердженю статутів кредитних кооперативів тимчасово покладалися на земства. Проте через жовтневий переворот 1917 р. органи місцевого самоврядування майже не скористалися цим правом. Навпаки, із згортанням більшовиками товарно-грошових відносин земські каси дрібного кредиту, як і самі земства, почали занепадати, а на початку 1919 р. взагалі були ліквідовані. За інших умов, на думку Бородаєвського, вони могли бути надзвичайно корисними сільському господарству країни й особливо потребам кооперативного кредиту²⁴.

Отже, Сергій Васильович Бородаєвський розглядав проблему взаємовідносин земств і кооперативів на широкому тлі розвитку кооперації. Він, теоретик і практик кооперативного руху, державний діяч, який займався справами розвитку установ дрібного кредиту, в тому числі земських кас, кредитних кооперативів та їх союзів, визначив періодизацію, окремі аспекти і проблеми цих взаємовідносин та шляхи їх вирішення.

¹Васильчиков А.И. Мелкий кредит в России. - СПб., 1876; Соколовский П.А. Деятельность земств по устройству ссудо-сберегательных товариществ. - СПб., 1890; Гордеенко Е.С. Исторический обзор деятельности харьковских земских учреждений. - Х., 1891; Веселовский Б.Б. История земства: в 4 т. - Т.4. - СПб., 1911; Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914. - М., 1914; Он же. Земство и кооперація. - М., 1916; Хижняков В.В. Кооперація и земство // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. - СПб., 1914; Он же. Земство и кооперація. - М., 1918.

²Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. - СПб., 1903; Шевченко Е.П. Земство и кооперація. - Чернігов, 1910; Анциферов А.Н. О желательном направлении деятельности земских касс мелкого кредита. - Х., 1912; Тотомишц В.Ф. Кооперація в русской деревне. - М., 1912; Мавричев В.В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов, как органов местной самодеятельности населения. - СПб., 1913; Блиновский П.Я. Земство и кооперація. - Екатеринбург, 1913; Подольский И.М. Задачи земских и кооперативных учреждений в области “местных польз и нужд” (По трудам съездов и совещаний земских и кооперативных деятелей). - Пг., 1916; Хейсин М.Л. Исторический очерк коопераціи России. - Пг., 1918; Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России. - Пг., 1918; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - [Б. м.], 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964.

³Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 pp.) - К., 1995; Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. - М., 1996. - №2. - С.180-189; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 pp.). - Чернігів, 1996; Він же. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861-1917 pp.) // Сіверянський літопис. - Чернігів, 2003. - №1. - С.98-105; Власенко В.М. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії // Там само. - 1996. - №4. - С.73-80; Він же. Проблема взаємовідносин земств і кооперації у працях І.М.Подольського // Сумська старовина. - 2004. - №№XIII-XIV. - С.67-73.

⁴Власенко В.М. Видатний український кооператор // Наука і суспільство. - К., 1995. - №№5-6. - С.11-13; Він же. Сергій Бородаєвський (1870-1942) // Українські кооператори. Історичні нариси. - Кн.1. - Львів, 1999. - С.201-210; Він же. До біографії В.Бородаєвського // Сумська старовина. - 1999. - №V-VI. - С.70-74; Бородаєвський // УСЕ Універсальний словник енциклопедія. - К., 2003. - С.162; Марочко В.І. Бородаєвський // Енциклопедія історії України. - Т.1. - К., 2003. - С.351; Власенко В.М. Бородаєвський // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.61; Він же. Бородаєвський // Енциклопедія Сучасної України. - Т.3. - К., 2004. - С.358.

⁵Бородаєвський С. Незаконнорожденные в крестьянской среде // Русское богатство. - СПб., 1898. - №10. - С.235-251.

⁶Більш докладно про відомого кооператора, редактора журналів “Хроника мелкого кредиту”, “Сплотчина” Олександра Олександровича Беретті див.: Храневич К. Александр Александрович Беретти // Записки Русского института сельско-хозяйственной кооперации в Праге. - Прага, 1929. - Кн.VI. - С.48-79.

⁷Отчет о деятельности Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, его 3-х отделов и книжного склада за 1915 г. // Вестник кооперации. - 1916. - Кн.5. - С.99.

⁸Бородаєвський С. Где достать ремесленнику денег на хозяйственные нужды. - СПб., 1900; Он же. Crédit populaire en Russie. - Paris, 1900; Он же. Международный конгресс по народному кредиту в Париже. - СПб., 1901; Он же. Мелкий народный кредит // Земледелец. - 1901. - №3-5; Он же. Указатель книг и статей о кооперации. - СПб., 1903.

⁹Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания) / Сост. Бородаевский С.В.- 5-е изд., доп. и испр. - СПб., 1913. - 613 с.

¹⁰Хижняков В.В. Съезд деятелей по кустарной промышленности. III секция. Кредит и кооперация // Земское Дело. - СПб., 1910. - №6. - С.468-469.

¹¹Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. - СПб., 1912. - С.256-261; В-он Л. Всероссийский кооперативный съезд в Петербурге. Издание журнала “Наше дело”. - К., 1912. - С.6, 14, 26, 35.

¹²Бородаевский С.В. Кооперация, земство и кустарная промышленность. - СПб., 1913. - С.22-23, 27-28; Е.О. Всероссийский кустарный съезд // Хуторянин. - Полтава, 1913. - №13. - С.476.

¹³Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.432. - Арк.19.

¹⁴За підрахунками автора цієї статті у 1874 р. у 32 повітах 9 українських губерній відкрилося 106 товариств, з яких на Херсонську губернію припадало 58, Чернігівську - 16. У 1874 р. Чернігівське губернське земство надало 11 товариствам початкові позики на суму 15075 крб., 1883 р. воно виділило 27 товариствам такі позики на суму 34325 крб.

¹⁵Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - Прага, 1924. - С.274-275.

¹⁶Там само. - С.276-277.

¹⁷Більш детально про це див.: Бородаевский С.В. Кооперации. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности по 49 губерниям Европейской России. - СПб., 1904; Он же. Кредит. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности по 49 губерниям Европейской России. - СПб., 1904; Он же. Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей. - СПб., 1904.

¹⁸Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - С.278-279.

¹⁹Там само. - С.279-280.

²⁰Меркулов А.В. Кооперативное движение в России. Московский Народный Банк // Вестник кооперации. - СПб., 1913. - Кн.5. - С.75.

²¹Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - С.280-282.

²²Он же. Областные управления и кооперация в Австрии // Вестник кооперации. - 1909. - Кн.1. - С.72-84.

²³Анцыферов А.Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России. - Х., 1902; Он же. Очерки по кооперации. Лекции и статьи. - М., 1915; Он же. Кооперативный кредит и кооперативные банки. - Х., 1919.

²⁴Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - С.283-284.

The article is devoted to Serhiy Borodaevskiy - a theorist and expert of cooperation movement, statesman who examined the problems of mutual relations between zemstvos and cooperation societies against the background of cooperation development.

Отримано 17.08.2005.

ПОВОЖІЙ С.Л.

К.ПЕТРОВ-ВОДКІН І СУМЩИНА
(ПРОБЛЕМИ САКРАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ В ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКА)

Розглядається стан архітектурного сакрального живопису в Україні на прикладі творчості видатного російського митця К.Петрова-Водкіна.

Розписи церковних споруд на Сумщині мають давню традицію. Серед них настінні розписи братів Олександра і Павла Сведомських - представників академічного живопису другої половини ХІХ ст. у глухівській Анастасіївській церкві. У написанні ікон для сумського Спасо-Преображенського собору брали участь відомі російські художники В.Маковський і К.Лебедев¹. Відомі й прізвища інших мальярів, образи письма яких знаходилися у церквах Сумщини (М.Нестеров, Я.Отришко).

Проте, як правило, подібні факти якщо й знаходили місце у літературі, не заважали отримували належну культурно-історичну та мистецтвознавчу оцінку. Відсутність і систематизація матеріалів подібного спрямування. Дослідження іконопису і монументальних церковних розписів ускладнюється і тим, що впродовж 1930-40-х рр. чимала їх кількість загинула. До таких слід віднести іконописні образи та розписи Кузьми Сергійовича Петрова-Водкіна (1878-1939), які знаходилися у сумському Троїцькому соборі. Талант митця проявився не тільки у живописі, а й у графіці, монументальному і театрально-декоративному мистецтві.

У 1914 р. у Сумах закінчується будівництво Троїцького собору (поряд з Троїцькою церквою, існуючи з 1827 р., зведеного коштами слобожанського цукрозаводчика і мецената Павла Івановича Харитоненка (1852-1914). Це був вже третій храм у місті, освячений на честь Трійці (два попередніх не збереглися). З 1901 р., з перервами, під керівництвом цивільного інженера Г.К.Шольца, який на початку ХХ ст. обіймав посаду міського архітектора, сформувався ясний за формами архітектурний ансамбль церковної споруди, взірцем для якої стали очевидно петербурзькі Ісаакіївський і Троїцький собори. Суворий класицистичний вигляд сумського храму пом'якшився завдяки введенням барочних елементів до екстер'єру храму. До оформлення його інтер'єру П.Харитоненко залучив відомих на той час у Російській імперії митців. Розписи на парусах собору, в центральному барабані і прямокутних нишах під вікнами зроблено у 1913 р. Ймовірно московським художником Гнатом Нівінським (1880-1933).

Проте залишається невідомою особиста участь митця у цьому процесі. Не виключено, що роботу виконували за ескізами Г.Нівінського. Мармуровий іконостас і мозаїчну підлогу розробив архітектор Олексій Щусев (1873-1949). Найбільш вірогідно, що саме останньому і належала ідея проекту сумського собору. Цю гіпотезу підтверджують тісні ділові стосунки П.Харитоненка з архітектором. За проектами О.Щусєва вже було зведені два Троїцькі собори: у Почаївській

Повожій Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української академії банківської справи.

лаврі (1906-12) і у Санкт-Петербурзі (1913-16), а також Марфо-Маріїнську обитель у Москві. До того ж він спроектував і Пантелеїмонівську церкву у Сумах (1911) у неоруському стилі з елементами псковсько-новгородської архітектури XII-XIII ст. і наatalівську Спаську церкву (1908-13) на Слобожанщині, в улюблений харитоненківській садибі. Архітектурний талант О.Щусєва втілився і у будівлях цивільного призначення: павільйоні міжнародної виставки у Венеції (1914), московському Казанському вокзалі (1914-16). Над іконами для іконостасу сумського Троїцького собору працював й інший знаний російський художник Михайло Нестеров (1862-1942), якого П.Харитоненко буквально умовив прийняти це замовлення². Разом з ним, очевидно, було запрошено і К.Петрова-Водкіна. Більш за все - завдяки ініціативі О.Щусєва, з яким митець був уже добре знайомий за спільною роботою в Овручі.

П.Харитоненко мав тісні стосунки з мистецькою елітою російського і українського мистецтва. У одних він закуповує твори для своєї мистецької колекції (І.Рєпін, В.Верещагін, М.Нестеров), іншим замовляє портрети членів своєї родини (Ф.Малівін, В.Серов, К.Сомов), решта запрошується до проектування, будівництва і оформлення церков (С.Кон'янков, О.Матвеєв, К.Петров-Водкін, О.Савінов, О.Щусєв). У сумському соборі П.Харитоненко мріяв повторити "диво", створене художниками у внутрішньому архітектурному оформленні київського Володимирського собору³.

Ставлення митців до замовлень релігійного спрямування не відрізнялося одностайністю. Одним, наприклад В.Васнецову, П.Сведенському - приносило задоволення. В одному з листів до В.Поленова В.Васнецов так висловлює своє ставлення до релігійного мистецтва: "...я не отвергаю искусства вне церкви - искусство должно служить всей жизни, всем лучшим сторонам человеческого духа - где оно может - но в храме художник соприкасается с самой полозжительной стороной человеческого духа - с человеческим идеалом".

Іншим (М.Нестеров), як ім здавалося, деци обмежувало творчі устремлення. Деякі ж (М.Врубель, К.Петров-Водкін) вбачали у таких замовленнях можливість не тільки у станковій картині, але й у більшій, монументальній формі втілювати авторське трактування біблійних сюжетів. Особливо виділявся своїм розумінням специфіки сакрального монументального мистецтва М.Врубель. Але, як влучно помітив А.Прахов, "Врубелю потрібен був особливий храм".

Традиція давньоруського мистецтва після сімнадцятого століття занепадає. Розписами займалися або іконописці-ремісники, або професійні митці, які орієнтувалися на академічний стиль, далекий від православної естетичної традиції. Одним з етапів відродження цієї призабутої традиції слід вважати розписи у московському храмі Христа Спасителя. Своєрідним документом релігійної свідомості епохи стали розписи у київському Володимирському соборі. Їхні автори (В.Васнецов, М.Нестеров, В.Котарбінський, П.Сведенський) надали взірець архітектурної стилізації. Колективна праця приносила різні результати. Сдиний з художників, кому пощастило одноосібно розписати храм, був М.Нестеров (церква Олександра Невського в Абастумані та Марфо-Маріїнська обитель у Москві).

Сам розпочало Врубель з реставрацією православної церкви Ан Група художників О.Щусєва.

Дехто демонструє У його багатогранному живопису перед нарцесом у композиціях ознаками плачущим

Використання шківності, напрямку, московської праці "Родина художника М.Волошина?" (Прийняті автобіографії та Конотопські митців про

З групами питань між програмні інтересу дає саме п'ять критику з Петербурзькою головою як до його сприянні

Вільні іноді неподільної заборони мистецтва мистецтво живопису яке допомагає митців між

Маріїнську
ку церкву у
агородської
908-13) на
рний талант
павільйоні
ому вокзалі
у працював
1942), якого

азом з ним,
е - завдяки
на спільному

осійського і
мистецької
треті членів
щується до
О.Матвеєв,
аритоненко
ньому архі-

ння не від-
едомському
асніцю так
е отвергаю
сизни, всем
но в храме
людей ческого

вало творчі
али у таких
і у більшій,
ших сюжетів.
ного мону-
А.Прахов,

ого століття
о професійні
православної
традиції слід
Своєрідним
кіївському
І.Нестеров,
її стилізації.
ників, кому
(Олександра
).

Самостійне прочитання біблійних та свангельських сюжетів розпочалося від В.Поленова та М.Ге. Цю традицію продовжив Михайло Врубель у новстворених композиціях Кирилівської церкви під час її реставрації. Поступово спостерігається відхилення від традиційної для православної церкви системи храмових розписів, починаючи з розпису церкви Антонія та Феодосія Печерських у Кисено-Печерській Лаврі у 1903 р. Група художників на чолі з І.Іаковевичем виконала ці роботи під керівництвом О.Щусєва.

Дехто з майстрів академічного живопису і у сакральних композиціях демонстрував ефектну майстерню живописного обдарування (В.Маковський). У його багатофігурній композиції "Нагорна проповідь" з колекції Сумського художнього музею авторові вдалося поєднати принципи академічного живопису з переданим заповіді блаженства, виголошеної Ісусом Христом перед народом. Есхатологічний зміст проповіді художник намагався втілити у композиції релігійного наповнення, але жанровою за формальними ознаками. В ній знайшлося місце і блаженним жебракам, і "блаженним плачущим", що свідчить про буквальне прочитання цієї проповіді митцем.

Виконання замовлень у релігійних спорудах тісно перепліталося і з цікавістю до давнього іконопису. Ікона цікавить і художників авангардного напрямку. Олекса Грищенко (родом з Кропивницького) не тільки описує ікони у московського колекціонера О.Морозова і складає каталог, але й пише наукову працю "Російська ікона як мистецтво живопису" (1917). До ікон звертається і художні критики (П.Муратов, М.Пунін). Перу поета і художника М.Волошина належить згадувана нами теоретична праця "Чому вчать ікони?" (1914), яка містить у собі чимало цікавих спостережень відносно сприйняття іконопису, символіки коліору в іконах. К.Малевич зазначав у автобіографії, що ікони, а з ними він познайомився на Сумщині, у Білопіллі та Конотопі, допомогли йому добре зрозуміти творчість таких італійських митців проторенесансу, як Джотто і Чимабуе.

З грудня 1913 р. у Москві почав виходити новий часопис "Софія" з питань мистецтва і літератури, редактором якого був Павло Муратов. У своїй програмній заяві редакція зазначала про особливі значення у пробуджені інтересу до "прекрасного давньоруського та західного мистецтва". Але саме ця програма, з орієнтацією на мистецтво Давньої Русі, і викликала критику з боку колег по цеху - журналу "Аполлон". Влітку цього ж року у Петербурзі відбулися збори Товариства вивчення давньоруського іконопису, головою якого було обрано хранителя Російського музею П.І.Нерадовського. До його складу входили також С.Маковський, М.Пунін. Незабаром при сприянні Товариства побачило світ перше число часопису "Російська ікона".

Вільне поводження з релігійними образами на полотнах викликало іподії непорозуміння між митцем і духовенством, як це сталося, наприклад, із забороненою полотен "Свягелістів" (1911) Н.Гончарової на одній з виставок мистецького угрупування "Бубновий валет" у Москві. Якщо в одних мистецтво давніх часів викликало співзвучний інтерес, чи то з точки зору живописних завдань, чи іконографії, то для інших воно стає тим джерелом, яке допомагає у виробленні своєї індивідуальної мови, стилістики. До таких митців ми повинні, безумовно, віднести К.Петрова-Водкіна.

Робота у Сумах для К.Петрова-Водкіна не була першою спробою у царині сакрального мистецтва. Влітку 1902 р. разом з П.Кузнецовим і П.Уткіним він розписує церкву Казанської Божої Матері у Саратові. Вже тоді виявляється тенденція, характерна для художника - відмова від усталених традиційних прийомів церковного живопису, академічної нормативності. Аналізуючи колективну творчість у саратовській церкві в автобіографічній повісті "Простір Евкліда", К.Петров-Водкін відзначав протиставлення свого підходу, що виявляється у різкому виділенні людських постатей, до "неясності поетичних форм" у його друзів⁴. Сумній долі першої монументальної роботи сакрального змісту К.Петрова-Водкіна (розписи було знищено) не допомогло і заступництво знаного саратовського митця В.Борисова-Мусатова, який називав їх роботами "страшенно талановитими та художньою орігінальними"⁵.

До 1903-04 рр. відноситься робота К.Петрова-Водкіна над великим майоліковим образом "Богоматір з немовлям" для фасаду церкви ортопедичного клінічного інституту (клініка Вредена) у Петербурзі, виконана ним ще під час навчання у Московському училищі живопису, ліпління і архітектури у 1897-1904 рр. За словами художника, це була його "перша грандіозна робота"⁶. На думку дослідників, стилістичні риси цього панно-ікони в орнаментальному обрамленні, дозволяють розглядати його не тільки як "характерну пам'ятку стилю модерн на російському грунті", але й як таку, в якій суттєво помітний вплив майстра модерна з Росії Михайла Врубеля⁷. Слід відзначити, що К.Петров-Водкін написав і образа для іконостасу церкви цієї ж клініки, які, на жаль, не збереглися. Як бачимо, і саратовські розписи, і петербурзька робота засвідчили органічний потяг художника до монументального живопису релігійного змісту. 1910 р. був позначений для К.Петрова-Водкіна роботою над розписами храма Василя Золотоверхого у Овручі (тепер Житомирська обл.), - пам'ятки архітектури кінця ХІІІ ст., реконструйованої академіком архітектури О.Шусевим. Реконструкцію високо оцінив російський історик мистецтва і художник І.Грабар, який відзначив застосування у ній і новаторських прийомів, що надало можливість отримати наукові результати, які з'явились після археологічних розкопок⁸.

К.Петров-Водкін звернувся до біблійних сюжетів: "Кайн убиває свого брата Авеля" і "Жертвооприношення Авраама". Про його мистецькі орієнтири під час роботи у овруцькому храмі свідчить цінний лист митця до М.Петрової-Водкіної з Овруча від 13 жовтня 1910 р.: "Сегодня я сделал эскиз композиции (...) работа очень интересная (...) мне впервые представляется прекрасный случай свободно творить в области красоты линий и цветов, единственное, что меня направляет, это с т и л ь ХІІІ в е - ка (разрядка наша - С.П.), что вполне совпадает с моим вкусом (...). Несомненно, имеются недостатки в красках ансамбля, заметно подражание в толковании фресок "Нередице", но никогда, как мне кажется, не приходилось мне видеть, чтобы работали (...) с такой любовью к выполняемой задаче..."⁹. Така мистецька орієнтація - до самих витоків давньоруського мистецтва, - перегукується у К.Петрова-Водкіна з більш раннім інтересом митця до творчого доробку майстрів Проторенесансу

і ранньої
він ретел
саме іта
звернуті
доктора
вирішал
спадщин
які увібр
відбуває
К.Петров
Пр
Ю.Русає
замовле
запам'ят
твірджен
про різку
позвою в
рух худо
символік
алегорич
І.Рєпіна
ї, викор
ній пошу
прочитат
все у ній:
позначен
не тільки
Брюсова
психолог
Наприклад
майже уз
художник
1907 р. з
виставші
мистець
мистецтв
складови
позначит
приступи
"Благоді
рр. Як і п
Чотири з
виконав
саратовсь
Пог
К.Петров
Вивчення

з спробою у
зинцовим і
її. Вже тоді
з усталених
смативності.
фотографічній
віднесення свого
до "неясності
цільної роботи
це допомогло
саратова, який
можнію орі-

нал великим
аду церкви
рзі, виконана
у, ліплення і
їого "перша
цього панно -
ого не тільки
ї", але й як
її Михайла
ї образа для
Як бачимо, і
нічний потяг
1910 р. був
храма Василя
архітектури
О.Шусевим.
а і художник
прийомів, що
зились після

убивас свого
го мистецькі
ї лист митця
одня я сделал
мне впервые
сти красоты
и ль ХІІІ в е-
акусам (...).
ял, заметно
гда, как мне
(...) с такой
ція - до самих
ова-Водкіна з
роторенесансу

і раннього Відродження (Джотто, Чимабус, Джованні Белліні), доробок яких
він ретельно вивчав під час перебування в Італії у 1905 р. Не виключено, що
саме італійське мистецтво тих часів і підштовхнуло К.Петрова-Водкіна
звернутися до давньоруського іконопису. На думку одеської дослідниці,
доктора мистецтвознавства О.Тарасенко, саме робота в Овручі відіграла
вирішальну роль у вивчені художником давньоруської художньої
спадщини¹⁰. Більше того - через монументальні роботи в овруцькому храмі,
які увібрали в себе стилістику давньоруського фрескового живопису, і
відбувається вплив останнього на становлення станкової картини
К.Петрова-Водкіна¹¹.

Протилежної точки зору дотримується російський дослідник
Ю.Русаков, вбачаючи у релігійному живописі художника лише працю на
замовлення, що надавало митцеві лише "матеріальну можливість
займатися станковим живописом"¹². З таким однобічним, на наш погляд,
тврдженням не можна погодитися. Переображенням було б і ствердження
про різку зміну митця щодо проблеми станкової картини. Це підтверджується
повою восени 1910 р. картини "Сон", яка, можливо, засвідчила ще непевний
рух художника стосовно передання образотворчими засобами ідей
символіко-алегоричного змісту, в результаті чого у ній помітні риси салонно-
алегоричного живопису. Картина викликала недвозначну реакцію: від
І.Репіна - критику, а від О.Бенуа - стриману похвалу. Якщо перший оцінював
її, використовуючи критерії мистецтва передвижників, то другий вбачав у
ній пошуки "нової краси і правди". Навряд чи ми зможемо у сюжеті цієї роботи
прочитати її однозначний зміст. Не дає відповіді і сам художник. Скоріше за
все у ній акумулювався весь життєвий і мистецький досвід митця тих часів,
позначений, у тому числі, темами видінь і темого сну. Ці настрої відбиваються
не тільки у малярстві і графіці, але й у поезії, наприклад, у вірші Валерія
Брюсова "Берег" (1911). Не виключено, що на сюжет картини вплинув і
психологічний стан самого художника, що підтверджують рядки його листів.
Наприклад, у день поховання М.Врубеля (3 квітня 1910 р.) він знаходився
майже у запаморочливому стані: "сегодня целый день как во сне". Цю картину
художника разом з іншими роботами африканського та паризького циклів
1907 р. змогли побачити і в Україні (Київ, Одеса, Харків) у 1910-11 рр. на
виставці картин, організованої О.Філіпповим. Якщо "Сон" - одна з
мистецьких вів автора картини від джерел класичного європейського
мистецтва, то напевно, що робота у храмі на українській землі була одним із
складових чинників кристалізації стилізованих ознак, якими через два роки
позначиться творчість К.Петрова-Водкіна. Навесні 1913 р. К.Петров-Водкін
приступив, за його словами, до "дуже цікавої роботи" - розпису на тему
"Благовіщення" у Морському соборі Кронштадта, збудованому у 1903-1913
рр. Як і попередні, ця робота задоволила естетичний смак художника¹³.
Чотири майолікових панно із зображенням архангелів для цього собору
виконав скульптор О.Матвеєв - земляк К.Петрова-Водкіна, уродженець
саратовської землі.

Подібних мистецьких орієнтирів дотримувався й інший земляк
К.Петрова-Водкіна - художник Олександр Іванович Савінов (1881-1942).
Вивчення італійського мистецтва на батьківщині Леонардо да Вінчі та

Мікеланджело, Джотто та Тинторетто, Боттічеллі та Рафаеля у 1909-1910 рр. поступилося згодом інтересом до давньоруського мистецтва. Вивчення та копіювання новгородських та ярославських фресок у 1912 р. викликало у нього сприяннє захоплення. Але подібне захоплення базувалося на розумінні специфічних особливостей монументального стінопису у давні часи. Церковний розпис у Наталіївці пробуджує у митця інтерес до громадянських і соціальних тем. Протягом значного часу (блізько трьох років) О.Савінов не тільки практично вивчав техніку давньоруського та італійського стінопису, але й відкрив для себе таємниці декоративного мистецтва, за яким бачив мистецтво майбутнього.

Якщо пошуки художника у царині стінного живопису повністю пояснювалися загальними тенденціями щодо знаходження нової стилістики церковних розписів, їхнього розуміння з точки зору митця ХХ ст., то індивідуальність його манери виявилася в особливому, як вважалося, стані, на якому позначалося особливе відчуття ритму і пластики фігур у церковних сценах наталівського храму. Відповідальність художника перед цим завданням вимагала від нього максимум зусиль і творчої віддачі. У листі до художника Д.Кардовського, датованого листопадом 1914 р., О.Савінов пояснює відсутність своїх робіт на виставках тим, що робота у Наталіївці йде не так, як хотілося.

Праця на слобожанській землі не обмежувалася сухо церковними розписами. Про це свідчить і пейзаж "Наталівка" (полотно, олія, 123x170), написаний у 1913 р. художником з натури. Кулісоподібна композиція концентрує увагу глядача на тому, що привернуло увагу художника, а радісний, дзвінкий колорит картини підкреслює мальовничість місця, які причарували О.Савінова, а також відповідний настрій митця.

До маловідомих робіт сакральної тематики К.Петрова-Водкіна слід віднести мозаїку "Христос-сіяч" (1914) у каплиці-мавзолеї на московському Введенському пантеоні родини Ерлангерів. У пій передбачалося поховання праху відомого промисловця, "російського борошняного короля" Антона Ерлангера. Ця мозаїка була другою і останньою у творчому доробку художника. Напевно, що тематика зображення була обумовленою і її релігійною змістовністю, і професійною діяльністю небіжчика - будівельника млинів.

Документальні відомості про роботи К.Петрова-Водкіна у Сумах містяться на сторінках третього числа журналу "Аполлон" за 1915 р., де у переліку "головних творів К.С.Петрова-Водкіна" наводяться назви чотирьох композицій, виконаних у 1912-1913 рр. на замовлення П.Харитоненка: "Різдво", "Хрещення", "Преображення", "Вхід до Єрусалиму"¹⁴. Цей список міг зробити видавець часопису, художній критик Сергій Маковський (1878-1962). Він якраз і вважав себе за "відкривача" К.Петрова-Водкіна як художника, влаштувавши першу персональну виставку його творів під назвою "Париж, Піренеї, Бретань, Африка" безпосередньо у редакції журналу "Аполлон" восени 1909 р. Близьке знайомство С.Маковського з художником, постійний інтерес до його творчості на сторінках "Аполлона", а отже і найбільша поінформованість редакції від самого митця, - все разом говорить про реальне існування таких творів у доробку митця¹⁵.

Сумська
К.Петров-
Водкін
р. "Таки
робіт, по
р. В опуб
рр. немає
замовлених
книгати."
зустрічає
Автор цієї
фрази, що
Хрестом:

Про
проблем
розписів
кінці Су
до 1941 р.
все, час
і переліку
Сумського
Водкіна в
міста ним
невідома
ікони) з м
і була вик
із Сум. "
вищезазан
Водкіна"
рр. Їхні
шукрозві
вечері", т
Таким чо
Водкіна у
вигляді:

Спс
Третяжко
"Вхід до
не" 191
позначен
авторські
композиції
прикраш
Ког
знанства
(1912), ді

у 1909-1910
а. Вивчення
викликало у
на розумінні
давні часи.
омадянських
а) О. Савінов
то етюдопису,
яким бачив

су повністю
ї стилістики
з XX ст., то
алося, стані,
у церковних
перед цим
ї. У листі до
а, О. Савінов
Наталії йде

церковними
ї, 123x170),
композиція
а, а радісний,
причарували

Водкіна слід
московському
ся поховання
оля" Антона
ому доробку
овленою і її
будівельника

їна у Сумах
1915 р., де у
зві чотирьох
Харитоненка:
". Цей список
вський (1878-
а-Водкіна як
го творів під
є у редакції
Лаковського з
«Аполлона»,
я, - все разом
ї¹⁵.

Таки самий перелік: "Ікони на замовлення П.І.Харитоненка для церкви в Сумах (олія)" знаходимо в іншому виданні, присвяченому творчості К.Петрова-Водкіна¹⁶. Знайдені в архіві ескізи до робіт у Троїцькому соборі підтверджують початок праці художника над сумським замовленням - 1912 р.¹⁷ Такий перебіг подій співпадає з початком другого етапу завершальних робіт, пов'язаних з будівництвом Троїцького собору, який розпочався у 1911 р. В опублікованій спістолярній спадщині К.Петрова-Водкіна за 1912-1913 рр. немає прямого посилання автора на свою працю над харитоненківським замовленням. У деяких листах зустрічаємо лише незрозумілі натяки на це: "працюю над замовленням". Лише у листі від 24 листопада 1912 р. зустрічамо таке: "Затем пишу заказ для церкви - что начат в Хватынске"¹⁸. Автор коментарів до листів художника Є.Селізарова впевнено коментує цю фразу, вказуючи, що мова йде про ескіз до розпису "Розн'яття" для Хрестовоздвиженської церкви Хвалинська (що зберігся)¹⁹.

Проте навіть ці списки та виявлені в архіві ескізи не вичерпують проблеми відносно зроблених художником ікон або монументальних розписів для собору. Це підтверджує і такий факт: у довоєнній інвентарній книзі Сумського художнього музею зазначена наявність у музеївих фондах до 1941 р. композиції К.Петрова-Водкіна "Тайна вечеरя"²⁰. Ймовірніше за все, час її надходження - 1930-ті рр. Ми схиляємося до цього через те, що у переліку імен російських художників, чиї твори знаходилися у колекції Сумського художньо-історичного музею до 1927 р., прізвище К.Петрова-Водкіна відсутнє²¹. Цей твір, як і деякі інші, залишенні у Сумах під час окупації міста німецько-фашистськими загарбниками, зник і подальша його доля нам невідома. Можливо, що "Тайна вечеरя" була передана німцями (як і інші ікони) з музею до однієї з сумських церков, де її сліди загубилися, а можливо і була викрадена або знищена мародерами під час відступу німецьких військ із Сум. Так само її могли забрати і німці. Окрім переліку чотирьох випізазначеніх ікон, залишилося свідоцтво про акварельні ескізи К.Петрова-Водкіна: "Тайна вечеरя" і "Свята Трійця", виконані художником у 1914-1915 рр. Їхньою власницею стала Віра Андріївна Харитоненко - дружина цукрозаводчика²². Якщо ж узяти до уваги наявність у музеї до війни "Тайної вечеरї", то акварельний ескіз передував або повторював живописний варіант. Таким чином, через відсутність уцілілих сакральних творів К.Петрова-Водкіна у Сумах єдиним джерелом для того, щоб уявити (хоча і в ескізному вигляді) характер деяких з них, є ескізи з московського архіву.

Спочатку, як вважає московська дослідниця, науковий співробітник Третьяковської галереї Н.Адаскіна, розписам передували акварельні ескізи "Вхід до Єрусалиму", "Різдво" (обидва у приватних зібраниях), датованих нею 1911 р. А вже після них була зроблена серія малюнків олівцем, позначеніх стилістикою академічного живопису і поступовою втратою авторського відношення до цих композицій. Однією з найбільш виразних композицій вважаємо "Вхід до Єрусалиму" (1912), яка повинна була прикрасити портал собору.

Копіткий аналіз цієї композиції, зроблений доктором мистецтвознавства О.Тарасенко, що з'явилася в один рік з "Купанням червоного коня" (1912), дозволив дослідникові зробити висновок, за яким можна: "по-новому

трактувати основну в творчості митця тему жертовності, обґрунтавши зміст його світського полотна сван-гельською тематикою²³.

Вхід до Єрусалиму вважається початком Страстей Спасителя і входить до циклу Великодніх свят. Після того, як учні привели Христові віслику, Ісус сів на нього, прямуючи до міста. На його честь народ кидав пальмові гілки на дорогу, виголошуючи при цьому такі слова: "Благословен той, що йде в ім'я Господне, осанна на висоті". Подібний сюжет був широко розповсюджений у іконописі та монументальному сакральному мистецтві. Саме момент входу Христа і є знаковим для іконописців. Варіації підлягають при цьому окремі персонажі дійства, змінюються кількість його учасників, напрямки руху, ландшафт місця. Проте у кожні зображення додаються елементи національних іконописних школ, індивідуальної манери. Сюжет має багату іконографічну традицію. Його зображення зустрічається в образотворчому мистецтві часів перших років існування християнства як офіційної релігії, зокрема, у дрібній пластичні ("Вхід до Єрусалиму" IV-V ст., Каїр, Коптський музей). Особливого значення святу Пальмової неділі надається у Візантії через триста років. Саме у цей час Церква закріплює його, надаючи таким чином святу виняткової сили. Автори книги "Українська ікона" вважають, що цей сюжет було відтворено і в монументальних фресках соборів Києва, Чернігова, Переяслава та інших міст, але, на жаль, розписи не збереглися. Тема входу до Єрусалиму розповсюджується і в українському мистецтві. Її зустрічаємо і у мініатюрі Київського Псалтира (1397), і в іконописі, починаючи з XV ст. (фреска у Замковій каплиці святої Трійці, Люблін).

Іконографічний сюжет, витоки якого знаходяться ще у ранньохристиянському мистецтві, К.Петров-Водкін розробляє згідно догматичної традиції: центральне місце займає Ісус Христос на віслику; група з п'яти осіб справа (апостоли) у повний зріст утворює єдину монументальну зазвучанням групу. Їхні вирази обличчя, жести рук говорять про те, що вони є найближчими послідовниками вчення Христа. У контрасті з ними - юрба народу, яка вітає його як месіанського царя, схиляючись додолу або підіймаючи у екстатичному захваті руки, як, наприклад, старий у лівому нижньому куті композиції. Сидячи на віслику, що є символом покірливості і миролюбства, Христос не благословляє народ правою рукою, як це було розповсюджено у трактуванні цього іконографічного сюжету. Хрестоподібно складені руки є символом майбутніх страждань Спасителя, а його погляд спрямовано на людей біля входу в місто.

Якщо порівняти підхід К.Петрова-Водкіна до інтерпретування головного персонажа сакральної композиції, то побачимо, що художник весь пафос спрямовує не на близькість Христа з апостолами, а саме на момент тріумфу. Енергійна хода віслика має близькі аналогії у мозаїці XII ст. в капелі Палатіна в Палермо аналогічного іконографічного сюжету. Загальний характер сцени має певну театральну забарвленість, на що вказують кулісоподібні групи з обох боків, що оточують Христа.

Два інші ескізи - "Вознесіння" і "Різдво" мають у правому куті характерну для митця монограму і авторське датування: 1912 рік. Зараз важко сказати, у

якій мірі у око іншої розташовано певного ізповіді стилістичні проте реальні непророблені

Інші
іконографічні
сюжети і
стіни кат
шієї сцен
та ті, хт
уклонити
"Успінн
ниць, по
золото, з
осел. Де
компону
центром
спостері
і пастухи
Йосиф
задумли

якій мірі ці ескізи мали кінцеве завершення у розписах або іконах. Кидається у око інше. У "Вознесінні" - колоподібна композиція з шести постатью, розташованих на сферичній площині землі з високим обрієм, що надало їм певного монументального звучання. Таке рішення композиційного плану зновні співідноситься з авторською ідеєю художника стосовно так званої "сферичної перспективи". Манера малюнку досить вільна, спостерігається проте ретельна анатомічна проробка ніг, рук. У деяких місцях їхні форми непророблені, що схиляє нас до думки про первинність цих начерків.

К.Петров-Водкін. Різдво. Ескіз для Тройцького собору. 1912 р.

Інший характер має композиція "Різдво". Це свято також має багату іконографічну традицію, сягаючи до самих початків християнства. Рельєфи склади цієї тематики прикрашали стінки римських саркофагів, а фрески - стіни катакомб, у яких збиралися перші християни. Обов'язковими героями цієї сцени були описані у євангелії персонажі: малюк Христос, Богородиця та ті, хто прийшов вклонитися новонародженному - пастухи. Прийшли уклонитися йому й мудреці. Ось як описано цю подію у євангелії від Луки: "Увійшли до хати й побачили дитятко з Марією, матір'ю його, і, спавши ниць, поклонились йому; і потім відкрили свої скарби й піднесли йому дари: золото, ладан і миро". Поряд з людськими постатями зображувалися віл та осел. Дія зображеного складу розгорталася у яслах. К.Петров-Водкін компонує постаті навколо ясел з новонародженим Ісусом Христом. Вони є центром композиції з розташуваннями обабіч двома групами (такий же підхід спостерігаємо і у попередньому ескізі). Справа знаходяться мудреці (золхви) і пастухи, що прийшли вислонитися Христу, зліва його батьки - Марія та Йосиф. Психологічний стан правої групи немовби розгортається від задумливості першої постаті до бурхливого виразу стану останньої, з посохом

у руці. Почуття благоговіння уособлює постати Йосифа, який тримає правицею книгу, а лівою побожно торкається трудея. Найбільш вдалою, з точки зору психологічного стану, композиційної завершеності та поетичності образу є образ Марії, що благословляє лівою рукою малюка.

Підхід К.Петрова-Водкіна до монументальної композиції витриманий цілком у дусі історико-релігійного живопису ХІХ ст. Головне для автора - передати почуття благоговіння, що передвіщує водночас і радість, і скорботу. Помітно і те, яку увагу приділяє художник другорядним деталям, речам побутового характеру. Умовне трактування стін, підлоги дає підставу зробити висновок про те, що дія відбувається не у печері, згідно апокрифичному евангелію Фоми, а в іншому місці.

Навіть побіжний стилістико-іконографічний аналіз цих ескізів дає підставу свідчити про бажання художника підійти дещо нетрадиційно щодо трактування окремих канонічних сюжетів. Говорити ж про якісь новації у галузі пластики чи колориту не приходиться. Елементи сценічного простору, притаманні раннім творам К.Петрова-Водкіна, проявляються у повній мірі у відомих нам трьох композиціях.

Але глибоке дослідження іконопису художником, за твердженням дослідників, сприяло подоланню майстром "сценічного простору" його ранніх картин та допомогло вільніше оперувати "усвідомленими просторовими категоріями"²⁴.

Відсутність новацій у сакральних композиціях К.Петрова-Водкіна (як і в інших митців) може бути пов'язана і з проблемою створення взагалі церковної культури на початку ХХ ст. Імітація, підробка під старовину перепліталися з неможливістю відтворення старих церковних канонів. Зміни у розумінні завдань сакрального мистецтва у ХХ ст. швидше розпочинаються у Західній Європі. Гасло Ф.Ніцше "Бог помер" не тільки закріплювало існуючу на той час ситуацію щодо розцерковлення світу, але й стало ключем для розуміння західної культури ХХ ст. Ортодоксальність православ'я практично виключала можливість радикальної інтерпретації біблійних старозавітних та новозавітних сюжетів у культових спорудах. Будь-які подібні новації зустрічають шалений опір від ієрархів церкви. Така двоєстість – відчуття змін і неможливість реально втілити їх у художніх образах – відчувається в умонастроях митців того часу.

Віддалення культури і світу від церкви призводить до бажання створити новий об'єкт поклоніння, нову ікону, якою невдовзі стає "Чорний квадрат" К.Малевича. Інтерес до релігійного живопису виявляють у 1920-ті рр. і художники, які входили до творчого об'єднання "Маковець" (С.Романович, Л.Жегін, Р.Флоренська, В.Чекрігін). Але їхні пошуки відбувалися лише у галузі станкового живопису та графіки. Інтерес до ікони виявляє художник Б.Комаров, про якого ми писали у попередньому номері "Сумської старовини". Атеїстична пропаганда та боротьба з церквою в СРСР практично виключала участі митців у розписах сакральних споруд. Цей процес зміг відновитися лише починаючи з 1990-х рр. як в Росії, так і в Україні. Канонічні біблійні сюжети отримують у сучасних авторів нове прочитання очима митців кінця другого тисячоліття (Д.Ліон, Ю.Злотников, О.Слєпішев, В.Сідур, О.Нестерова, І.Марчук).

Т
Вперше
митця.
Новазе
за прип
А вже з
для Шу
батьки
також
право п
в Суми
саратов
раз при
Судачин
23 і 264
ділиться
з сосна
для топ
Сумськ
Два дні
Сум: "В
пригот
Колесн
Здесь є
чтобы
ночь на
что я
животом
был изъ
прекрас
окрест
струны

Я
позначе
листі ві
что это
задорож
порядок

Ні
на цьому
коморы
червня
протек
для уса
постом
между
Колесн

який тримає
віш вдалою, з
поетичності
ї витриманий
для автора -
сть, і скорботу.
талам, речам
ставу зробити
окрифичному

х ескізів дає
спеціально щодо
кісі новації у
ного простору,
ту повній мірі

твірдженням
“вістору” його
“ідомленими

-Водкіна (як і
рення взагалі
їд старовину
канонів. Зміни
зпочинаються
овало існуючу
о ключем для
ї практично
арозаповітних
одіні новації
-відчуття змін
ізчувається в
ання створити
“найквадрат”

1920-ті рр. і
С.Романович,
я лише у галузі
є художник
рі “Сумської
“СР практично
їй процес зміг
її. Канонічні
итання очима
О.Слєпішев,

Тепер звернемося до епістолярної спадщини К.Петрова-Водкіна. Вперше згадку про ймовірну роботу у сумському соборі зустрічаємо у листі митця до дружини - Маргарити Федорівни Петрової-Водкіної (уроджений Йованович) від 7 березня 1914 р., де він натякає на договір з архітектором (за припущенням Є.Селізарової - О.Шусевим) про майбутню роботу в Сумах. А вже восени, у листі від 20 вересня, він пише: “(...) работают над эскизами для Шусева, чтобы было, по крайней мере, что показать. Я не трогаю большие акварели, но составляю рисунки более четко, чтобы оставалось только их скалькировать”²⁵. Листування художника, таким чином, дає нам право говорити про те, що творчий процес над ескізами для Троїцького собору в Сумах відбувається на батьківщині художника - у Хвалинську, на саратовській землі. На початку 1915 р., у кінці січня, К.Петров-Водкін перший раз приїжджає до Сум для того, щоб ознайомитися з Троїцьким собором. Судячи з кінцевих дат листування, його перебування у Сумах припадає між 23 і 26 січня 1915 р. Своїми враженнями від поїздки на Слобожанщину він ділиться у листі до матері від 28 січня з Москви: “надышалася хорошей зимой и соснами”²⁶. Через чотири місяці, 26 травня він приїжджає знову до Сум для того, щоб безпосередньо приступити до роботи; по дорозі з Харкова до Сум залізницею його вражают поранені солдати та хліба на людський зрист. Два дні потому - 28 травня він уже описує дружині свої перші враження від Сум: “Вот уже два дня, как я приехал в Сумы. Большое церковное окно будет приготовлено к завтрашнему дню. В доме нет никого, кроме меня. Колесников приехал, он славный парень, и с ним приятно будет работать. Здесь довольно свежо и очень ветreno с самого дня моего приезда. Не скажу, чтобы я был в восторге от моего окружения, например, кошки орут всю ночь напролет, даже перекрывают кваканье лягушек и шум деревьев, так что я каждую минуту просыпался именно из-за этих противных животных. Парк действительно хороший, но это не то, что я люблю, - вылизанный, вычищенный. Для купания еще слишком свежо, но город так прекрасно расположен - весь в зелени, и жизнь такая опрятная, богатая, окрестности также красивы. Мы там гуляем с Колесниковым, он чудесный спутник. Рисую головы “Троицы”²⁷.

Як і попередні замовлення релігійного змісту, і твори, виконані в Сумах, позначені творчим задоволенням художника, про що він занотовує згодом у листі від 26 червня: “Вот уже два дня, как я начал работать и ясно вижу, что это - работа о че и нь и н т е р е с н а я (розрядка наша - С.П.). Меня задержали, потому что с тех пор, как управляющий уехал, нет никакого порядка, и только теперь у меня на глазах все понемногу наладилось”²⁸.

Незабаром, у листі від 6 червня він висловлює сподівання про те, що на цьому тижні закінчить “Трійцю”: “(...) Теперь мне остаются только лица, которые еще не совсем готовы”²⁹. Через тиждень так і сталося, тому що 13 червня з-під пера К.Петрова-Водкіна з'являються такі рядки: “Работа протекает так равномерно, что нет времени серьезно сосредоточиться для углубленной беседы. (...) Завтра годовщина смерти П.Харитоненко, поэтому все посходили с ума и нарушили мое одиночество, которое я делю между “Троицей”, купанием, обедом и вечерним чаепитием в кафе, где мы с Колесниковым ежедневно бываем (...). На мой взгляд работы идет очень

хорошо, я уже до середини покрил все краской. счастье, что рисунок был четко выполнен (...). Сегодня явились посетители знакомиться с моей работой. Мне кажется, "Троица" произвела хорошее впечатление..."³⁰.

У перерві між роботою у соборі К.Петров-Водкін здійснив подорож до маєтку дочки П.Харитоненка - О.Олів у Качанівку, де несподівано зустрівся з художником Мстиславом Добужинським. Він не приховує свого здивування дружині у листі від 16 червня: "Представь себе благоустроенный парк в 700 десятин с громадными прудами и вековыми деревьями. Дубы, тополя, каштаны, прыгающие с ветки на ветку белки, пруды с аистами, лебедями и лебедятами. А в центре всего этого замок в 76 комнатах, переполненный редкой мебелью и произведениями искусства"³¹. З М.Добужинським вийшав на автомобілі з Качанівки до Наталівки, де гостював 19 і 20 червня. А через два дні знову працює у соборі "як божевільний". Кінець роботи у Тройцькому соборі припадає на початок липня. У листі до М.Добужинського від 12 липня він зазначає, що роботу закінчив успішно і від'їжджає до Москви, а зністи - додому³². Як видно з листів художника, його перебування у Сумах припадає з 26 травня по 12 (?) липня. Півтора місяця роботи переривалися тільки поїздкою до Качанівки і Наталівки.

Нашу увагу привертає у контексті заявленої теми наступний факт. Між першою і другою поїздками до Сум К.Петров-Водкін починає працювати ще над одним замовленням релігійної тематики - ескізами вітражів для православної церкви в італійському місті Барі. Ще на початку січня у листі до матері він писав з Москви про те, що отримав цікаве замовлення для церкви³³. Цілком очевидно, що отримав він його від О.Щусєва. Ескіз вітражу "Трійця" має не тільки авторський підпис, але й датування: "3 березня 1915 р.". Маючи у розпорядженні барійські ескізи ("Трійця", "Голова Янгола") і ескіз вітражу з приватної естонської колекції, можемо припустити, що вони могли бути схожими з сумськими, особливо "Трійця", проте вони у такій же мірі могли мати і деякі розбіжності. Єдиною закінченою монументальною роботою К.Петрова-Водкіна у Тройцькому соборі, що має документальне підтвердження, був вітраж "Трійця", який не зберігся. Існуючий акварельний ескіз до вітражу дає нам уяву про творчий задум художника. Композиція твору надзвичайно виразна. Цьому сприяють у більшій мірі не стільки постаті янголів, скільки надзвичайно красивий рух, утворений їхніми крилами. Колоподібне розташування крил, рух яких починається у лівому боці композиції, елегантно закінчується у правому нижньому боці крила правої постаті янгола. Якщо ж порівняти цей ескіз з ескізом для вітражу церкви у італійському місті Барі з приватного зібрання, то помітимо спільні риси, що вбачаються у групуванні постатей янголів за столом. Однаково трактовано постаті у правій частині композиції. Такі співпадіння промовисто підкреслюють те, що і сумська, і барійська композиції розроблялися автором в одному іконографічному та стилістичному ключі. На нашу думку, сумська композиція є виразнішою у всіх відношеннях. Якщо ж ми порівняємо ескізи 1912 р. для Сум з італійськими, побачимо, наскільки велика між ними різниця. У останніх немає нічого від XIX ст., це вже підхід художника нового століття, який відходить від усталених канонічних схем, сліди яких ще зберігаються у "Трійці". Особливо це видно у ескізі вітражу, де знаходимо синтез портретного підходу з символіко-алегоричним змістом зображеного

СУМСЬКА СТАРОВІКА. ВІХУ. 2005

34

художник
типові
заплану
лист до
Саратов
з живоп
мистецт
ХІІІ до
К.Петров-
Водкін

рисунок был
тесь с моей
ление...³³,
ив подорож
ано зустрівся
го зливування
енный парк в
убы, тополя,
и, лебедями
реполненный
ським вийхав
рння. А через
у Тройцькому
від 12 липня
еви, а звідти -
мах припадає
алися тільки

шний факт. Між
е працювати
вітражі для
січня у листі
мовлення для
Ескіз вітража
березня 1915
ва Янгола") і
ти, що вони
они у такій же
ументальною
окументальні
ї акварельний
а. Композиція
рі не стільки
рений іхніми
ться у лівому
у боці крила
м для вітража
ітимо спільні
ом. Однаково
я промовисто
ялися автором
тумку, сумська
ївнясмо ескізи
нка між цими
ожника нового
ліди яких ще
де знаходимо
м зображеного

юнака. Перед нами вже не стилізація під давньоруський іконопис, але зразок типового підходу К.Петрова-Водкіна до живописних і композиційних завдань. Про те, що це могли бути не кінцеві зразки вітражів, свідчить його лист до дружини від 7 травня 1916 р., де він зазначає, що від'їжджає не до Саратова, а на північ Росії - у Ферапонтів монастир з метою ознайомлення з живописом XVI ст. з огляду замовлення О.Щусєва для Барі³⁴. Як бачимо, мистецька орієнтація у порівнянні з овруцькими розписами змінилася від XII до XVI ст. Цей факт промовисто свідчить про невпинний пошук К.Петрова-Водкіна і у сфері релігійного живопису.

К.Петров-Водкін. Фігура жінки з піднятою правою рукою.
Етюд для образу Богородиці для вітражу Тройцького храму в м.Суми. 1915 р.

У колекції Державного Російського музею у Санкт-Петербурзі зберігаються стюди К.Петрова-Водкіна до вітража Троїцького собору в Сумах³³. Всі три етюди виконані олівцем і с., на думку петербурзьких музейників, підготовчими студіями до іконографічного образу Богоматері, про що свідчать і назви цих робіт ("Постать жінки, що сидить з піднятою правою рукою. Етюд для образу Богоматері" (1915), "Жінка, що сидить" (1915), "Голова Богоматері"). Спробуємо розібратися у тому, наскільки вони відповідають своїм назвам. Перше ж запитання виникає після того, як ми ознайомимося з переліком тих композицій, які К.Петров-Водкін передбачав здійснити у Сумах. Композиція з Богоматір'ю там відсутня.

Стилістично-порівняльний аналіз малюнку "Постать жінки, що сидить" з ескізом вітража "Трійці" показує, що начерк жіночої постаті дивовижно співпадає з центральною постаттю янгола у "Трійці". Це видно з положення піднятої догори правої і повільно зігнутої лівої рук. До того ж, і на олівцевому малюнку це гарно видно - К.Петров-Водкін ледве помітною лінією намічає контур списа, що підтримується лівою рукою. Такий же список тримає, але більш відвернено, постать центрального янгола у вітражному ескізі. Такі співпадання, з нашої точки зору, не випадкові. Якщо припустити, що митець дійсно задумував розробити образ Богоматері, не може не викликати подив те, що він вкладає у руки Божої матері списа. Художник дійсно малює цю постать з жінкою, але це можна пояснити бажанням автора надати образу янгола певної теплотності і чисто випадковим збігом обставин, коли вибирати модель у художника немає можливості. Все перелічене нами вище дає підстави припустити, що малюнок "Жіночої постаті..." - натурний ескіз для образу центрального янгола "Трійці" для вітража сумського Троїцького собору.

Н.Адаскіна робить припущення про те, що "Ескіз до вітражу "Голова янгола" (1915) з колекції петербурзького Російського музею також слід вважати ескізом для сумського собору³⁴. Така атрибуція здається нам цілком ймовірною, адже К.Петров-Водкін працював над ескізами і для Сум, і для Барі одночасно, що потім могло внести плутанину щодо належності ескізів до кінцевого їх втілення. Етюд голови янгола завдяки мерехтливості пітонів виглядає напрочуд живописним.

Як ні для одного з російських художників давньоруський іконопис, монументальні сакральні розписи були для митця тим невмирушим джерелом, яке живило всю його творчість. Його розуміння мистецтва - це ставлення до нього як до віруючої людини, ким насправді і був К.Петров-Водкін, зазначаючи, що: "Искусство - есть свечение человеку на рубежах холодных пространств, оно одно, могущее дать ясность человеческому духу в страшном молчании мира, до божественного бессмертия поднимающее мысль"³⁵.

Вважаємо, що не тільки іконографічні та стилістичні прийоми та система колориту іконопису цікавили митця, але й духовна насиченість релігійного за змістом живопису. Діапазон його захоплень надзвичайно широкий: від фресок Нередиці до творчості Діонісія. А про те, що його цікавили саме особливості іконопису, свідчить прочитана ним у 1920 р. лекція на тему: "Художнє значення ікон". Цілком очевидно, що звернення

К.Петр
Україн
робота
живоп
художн
майже
беруть
В
виступ
музей, в
загальну
Рубль
композ
митця
антире
С.
незаді
Це стос
Санкт-І
Рі
заробл
шевська
створен
орієнта
"Богом
до ікон
Відгуки
митець
картина
отриму
митце
основа
О
сакраль
Водкін
С.Данє
декільк
Петров-
"Релігі
темами
Петров-
Ч.
приватн
на вист
Н.Гонч
1910 р.)
ті - 1900

Петрбурзі
го собору в
тербурзьких
Богоматері,
з піднятю
цо сидить"
кільки вони
того, як ми
передбачав

жінки, що
чої постаті
". Це видно
До того ж, і
є помітною
кій же спіс
кому ескізі.
пустити, що
є викликати
їйсно малює
здати образу
чи вибирати
чи вище дає
турний ескіз
Троїцького

жка "Голова
слід вважати
нам цілком
я Сум, і для
ності ескізів
ості півтонів

їконопис, -
евмирущим
истецтва - це
ув К.Петров-
на рубежах
головеческому
бессмерття

прийоми та
насиченість
надзвичайно
те, що його
1920 р. лекція
о звернення

К.Петрова-Водкіна до роботи у галузі сакрального мистецтва на теренах України, Росії та Італії не може більше розглядатися мистецтвознавством як робота другорядна. Як показав проведений нами аналіз сакрального живопису митця, він завжди був для нього цікавим перш за все як для художника. Вірогідно, до цього ще додавався і чисто релігійний аспект, який майже всі дослідники творчості К.Петрова-Водкіна з якихось причин не беруть до уваги³⁸.

Більш категоричним виглядає судження К.Петрова-Водкіна, який, виступаючи у Ленінграді в 1936 р. з приводу своєї виставки у Російському музеї, відзначив те, що на ній відсутні монументальні твори, більшість з яких загинула, але й у них йому не пощастило досягти виразності Джотто чи Рубльова. Більше того, художник зазначає, що так і не зрозумів законів композиції, притаманних давньому іконопису³⁹. Такі категоричні вислови митця можуть бути прокоментовані нами і з точки зору розпочатої антирелігійної кампанії у СРСР, і як розчарування у цьому виді творчості.

Сакральний живопис К.Петрова-Водкіна розглядається нами як невід'ємна частина його творчості, яка завжди викликала у автора шкавість. Це стосується, насамперед, участі художника у розписах церков Саратова, Санкт-Петербурга, Кронштадта, Овручі, Сум.

Робота у цій галузі давала нові поштовхи та стилістичні імпульси до вироблення індивідуального стилю. Станкові картини, що вийшли з-під пензля митця у 1915 р., під час роботи його у Сумах, позначені етапом щодо створення композицій, у яких тема знаходить повне поетичне розкриття з орієнтацією на давньоруське мистецтво. Такі твори, як "Мати" (1915), "Богоматір Уміленіє лихих сердець" (1914-1915) безпосередньо відносяться до іконографічних схем та колористичної системи давньоруського живопису. Відгук фресок Діонісія спостерігаємо і в картині "Лівчата на Волзі" (1915), де митець починає загострювати побутову характеристику. Перші ескізи до цієї картини позначені літом 1914 р., а навесні цього ж року К.Петров-Водкін отримує замовлення на розпис у сумському Троїцькому соборі. На думку митця, російському мистецтву тих часів потрібна була насамперед школа і основи її, як бачимо, він знаходив в мистецтві давніх часів.

Останнім часом помітно зрос інтерес мистецтвознавців до проблем сакрального мистецтва у творчості окремих художників, зокрема у К.Петрова-Водкіна. Поряд з дослідженням Н.Адаскіної, заслуговує на увагу і розвідка С.Даніеля "Про рисунок К.Петрова-Водкіна "Відречення Петра"⁴⁰. Теми декількох доповідей на конференції пам'яті К.Петрова-Водкіна (Санкт-Петербург, 1994) також були безпосередньо присвячені цій проблематиці: "Релігійні мотиви у творчості К.Петрова-Водкіна", "Історія Христа як тематичний архетип у творчості К.С.Петрова-Водкіна", "Помітки Петрова-Водкіна на полях Євангелія".

Чимало невідомих творів релігійної тематики, що знаходяться у приватних колекціях, з'являється на виставках і в наші дні. Так, наприклад, на виставці "Символізм в Росії 1890-1930 pp." експонувалися роботи Н.Гончарової ("Різдво Богородиці", 1910-ті рр.), А.Лентулова ("Розп'яття", 1910 р.), М.Нестерова ("Спас Нерукотворний", "Богоматір Умілення", 1890-ті - 1900-ті рр.), К.Петрова-Водкіна ("Богоматір з малюком", 1923).

Робота К.Петрова-Водкіна над розписами у сумському Троїцькому соборі - виразний штрих не тільки до осмислення творчого доробку художника взагалі, але й до історії релігійного живопису Сумщини зокрема. Переування на терені Сумщини видатного російського художника розширює і коло тих митців, з якими спілкувалася родина Харитоненків⁴¹.

⁴¹Попри можливу тенденційність джерела, заслуговує на увагу слідуюча інформація: "Реставрація середини Спасо-Преображенського собору Йде вже досить швидкими темпами. При відвідуванні його вже зникає те тяжке враження, яке було наслідком большевицького вандалізму. Знини 62 картин художників К.Маковського, Лебедєва і Шорохова, большинки залишили на стінах собору сумні пустоти" // Сумський вісник. - 1942. - 6 листопада. №133(154). - С.4.

Зраз у колекції Сумського художнього музею зберігається п'ять творів релігійного змісту В.Маковського: "Нагорна проповідь", "Моління про чашу", "Евангеліст Матфей", "Абраам", "Благовіщення"; М.Нестерова: "Благовіщення", "Свята Ольга з хрестом", "Ісус Христос".

²Докладніше про стосунки М.Нестерова і П.Харитоненка див.: Прохаско Е.С. Из истории отношений мецената и художника: П.И.Харитоненко и М.В.Нестеров // Мистецькі осередки Сумщини: Історія. Колекції. Дослідження. Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю заснування Сумського художнього музею. - Суми, 1995. - С.22-25.

³Памятник архітектури поч. ХХ в. Троїцький собор: Историческая справка. - К., 1982. - Т.2. - С.9. (Машинопис зберігається у Сумському обласному краєзнавчому музеї).

⁴Петров-Водкин К.Хлыновск. Пространство Эвклида. Самаркандия. - Л., 1970. - С.423.

⁵Русакова А. Павел Кузнецов. - Л., 1977. - С.40.

⁶Петров-Водкин К.С. Письма. Статьи. Выступления. Документы / Сост., вст. ст. и коммент. Селищевой Е.И. - М., 1991. - С.74.

⁷Кузьма Петров-Водкин. Живопись. Графика. Театрально-декорационное искусство: Альбом / Авт. ст. Русаков Ю.А. Сост. Барабанов Н.А. - Л., 1986. - С.9.

⁸Дружинина-Георгиевская Е.В., Корнфельд Я.А. Зодчий А.В.Щусев. - М., 1955. - С.27.

⁹Петров-Водкин К.С. Письма... - С.135-136.

¹⁰Тарасенко О.А. Значение овручских росписей в творческом самоопределении К.С.Петрова-Водкина // Панорама искусств 5. - М., 1982. - С.221.

¹¹Она же. К.Петров-Водкин и традиции древнерусской живописи // Творчество. - 1978. №11. - С.8-9.

¹²Кузьма Петров-Водкин. Живопись... - С.52.

¹³Петров-Водкин К. Письма... - С.163.

¹⁴Список главных произведений К.С.Петрова-Водкина // Аполлон. - 1915. - №3. - С.23.

¹⁵Живопись Петрова-Водкина // там же. - С.1-12; Дмитриев Вс. Купанье Красного коня // там же. - С.13-20.

¹⁶Галушкина А.С. К.С.Петров-Водкин. - М., 1936. - С.67.

¹⁷З копіями ескізів К.Петрова-Водкина, виявленими у Російському державному архіві літератури і мистецтва (Москва), нам надала змогу ознакомитися О.А.Тарасенко, за що ми висловлюємо їй вдячність.

¹⁸Петров-Водкин К.С. Письма... - С.158.

¹⁹Там же. Ескізи розписів К.Петрова-Водкина для сумського Троїцького собору зберігаються у Російському державному архіві літератури і мистецтва (Москва). - Ф.2010. - От. 2. - Спр.б. Незважаючи на те, що в архівних описах, де зберігаються ці ескізи художника, відсутня інформація щодо конкретної їх належності до роботи у сумській церкві, і Н.Аласкіна, і О.Тарасенко висувають версію відносно того, що ці малюнки є ескізами до роботи К.Петрова-Водкина у Сумах. Про ескізи К.Петрова-Водкина для Троїцького храму див.: Аласкіна Н.Л. "Право человека быть божественным...". Место и значение религиозных мотивов в творчестве К.Петрова-Водкина // Библия в культуре и искусстве: Материалы научной конференции "Виперовские чтения - 1995" - М., 1996. - Вып.ХХVIII. - С.258-260; ін.: "Хрещення", "Трійця", "Поклоніння пастирів", - С.258-259.

²⁰Петров-Водкин К.С. "Гайна вечера", 71 x 142, полотно, олія, напівколо. - Інвентариз. книга Сумського художнього музею №1. Живопис (1937-1948). - С.17.

²¹Онацький Н. Сім років існування Сумського музею. - Суми, 1927. - С.8.

²²Список главних произведений... - С.24.

- ²³ Тарасенко О.А. Проблема національного стилю в живопису модерну й авангарду (творчість українських та російських художників к. XIX - поч. ХХ ст.). Автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства. - Львів, 1996. - С.29.
- ²⁴ Она же. Петров-Водкін і древнерусська живопис // Вопросы искусствознания. - 1995. - №1-2. - С.399.
- ²⁵ Петров-Водкін К.С. Письма... - С.176.
- ²⁶ Там же. - С.177.
- ²⁷ Там же. - С.179. Колесников Сергій Михайлович (1887-1929) - художник.
- ²⁸ Петров-Водкін К.С. Письма... - С.181.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же. - С.181-182.
- ³² Там же. - С.183-184.
- ³³ Там же. - С.177.
- ³⁴ Там же. - С.189.
- ³⁵ Кузьма Соргєевич Петров-Водкін 1878-1939. Графіка. Из собрания Государственного Русского музея: Каталог. - М., 1980. - С.28.
- ³⁶ Адастрина Н.Л. Указ. соч. - С.260.
- ³⁷ Мастера искусства об искусстве. - М., 1970. - Т.7. - С.438.
- ³⁸ Кузьма Петров-Водкін. Живопись... - С.52.
- ³⁹ Петров-Водкін К.С. Письма... - С.319.
- ⁴⁰ Даниль С.М. О рисунке К.Петрова-Водкина "Отречение Петра" // Библия в культуре и искусстве: Материалы научной конференции "Вишневские чтения - 1995". - М., 1996. - Вып.ХХVIII. - С.272-276.
- ⁴¹ Про участь К.Петрова-Водкина у оздобленні Троїцького собору в Сумах автор зазначив зокрема у статті: Побоїш С.І. Петров-Водкін Кузьма Сергійович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.349.

The state of architectural sacral painting in Ukraine on the example of creative activities of the outstanding Russian artist K.Petrov-Vodkin in Sumy is investigated.

Отримано 30.09.05.

РЕПУБЛІКАНІІ

ПО ФАШИСТСКИМ ТАНКАМ

В одной из лощин на правом берегу Днепра сосредоточились фашистские танки. Командир батареи тов. Кирданов установил, что противник находится на расстоянии 9 километров.

В результате точного расчета наши артиллеристы уничтожили один фашистский танк и другой подбили. Четко работали наводчик орудия Коряк, замковый Клименко и заряжающий Бандуровский.

Младший лейтенант
А. Матковский.

Звезда советов. - 1941. - 21 сентября. - С.1.

КОЛОМІЄЦЬ Н.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА П.П.СМИРНОВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Публікація присвячена постаті відомого науковця, історика, педагога П.П.Смирнова. Стаття містить інформацію про науково-педагогічну діяльність та громадську роботу вченого в роки Великої Вітчизняної війни.

Широкому загалу наших сучасників добре відомі долі та погляди визначних вчених-істориків на кшталт М.О.Максимовича, В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського чи І.П.Крип'якевича. Проте задля об'єктивного осмислення історичних процесів і явищ на вивчення заслуговують й інші персоналії, які також зробили вагомий внесок у розвиток історичної науки, але в силу різних обставин були або забуті взагалі, або відсунуті на другий план. Дуже цікаво звертатися до імен, які майже безслідно зникли із свідомості багатьох поколінь наших співвітчизників, яким практично не присвячено наукових розвідок, не створено наукових біографій. І не тому, що вони були посередніми чи абиякими вченими.

Справа в тім, що багатьох з них було несправедливо засуджено внаслідок різних політичних звинувачень і після цього протягом кількох десятиліть про них згадували тільки побіжно, найчастіше зневажливо, чи взагалі замовчували. Сьогодні, після відкриття заборонених архівних документів, зокрема слідчих справ учених, їхніх праць, у дослідників є можливість створити галерею наукових біографічних досліджень істориків Київського університету з нагоди 170-річчя відкриття вузу.

Студіювання наукових біографій і спадщини вчених, звільнення оцінки їх наукового доробку від ідеологічних нашарувань радянської доби - справа необхідна та актуальна.

Серед невідправдано забутих - ім'я Павла Петровича Смирнова - історика-русиста, дослідника середньовічної урбанистики. Протягом всього життя він займався однією темою - історією російських міст-посадів у першій половині XVII ст. Вивчення творчого шляху та наукового доробку цього історика дасть змогу розширити знання про професорсько-викладацький склад Університету Св. Володимира і київське коло вчених початку ХХ ст. До того ж, дослідження наукової спадщини П.П.Смирнова сприятиме актуалізації в українській історіографії творчості ще одного її представника, який суттєво збагатив новими ідеями вітчизняну і світову історичну науку; детальний аналіз життєвого та творчого шляху П.П.Смирнова дозволить зрозуміти становлення його як науковця, допоможе дослідити окремі сторінки минулого Київського університету. Подібний всеобщий аналіз дасть змогу більш досконало і детально змалювати загальний науково-професійний портрет історика, чиє ім'я ще за життя було відоме та користувалося популярністю і повагою серед фахівців з історії середньовічної Росії».

Коломієць Наталія Анатоліївна - аспірантка кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

століття
жоча ім'я
ще не при
виглядає
В.Ф.Козл
Слід засн
монограф
зверненн
зов'язан
досліджен
створенн
пошуку т
зокрема:
зберігаю
теми в су
спадшин
контексті
традицій

Па
в родині
факульте
історичн
Запольсь
професор
в очерках
13 лекцій
ст. У 191
професор
народної
господарк

У 19
государ
Володим
Запольсь
присудил

Пра
Співробіт
акад. М.П.
центр дій
на 10 рок
(Лук'янів
- професо
історію Р
загрешто
зв'язках із
Після звіл

КОЛОМЕНЬ Н.А.

РОКИ

історика, педагога
нао-педагогічну
нечизняної війни.

полі та погляди
В.Б.Антоновича,
об'єктивного
ствують й інші
історичної науки,
зунуті на другий
жки із свідомості
не присвячено
му, що вони були

ніво засуджено
ротятом кількох
зважливо, чи
нених архівних
у дослідників є
дженій істориків

ільнення оцінки
кої доби - справа

ча Смирнова -
Протягом всього
посадів у першій
доробку цього
викладацький
початку ХХ ст.
нова сприятиме
її представника,
історичну науку;
нова дозволить
окремі сторінки
аліз дасть змогу
во-професійний
користувалося
кої Росії.

її історії для
національного

Після смерті історика (1947) і практично до середини 80-х рр. минулого століття його життя та діяльність не були предметом наукового вивчення. І хоча ім'я П.П.Смирнова увійшло до довідково-енциклопедичних видань¹, це не привернуло особливої уваги до його наукової спадщини. Поодинокими виглядають невеличкі статті московських вчених А.М.Дубровського² та В.Ф.Козлова³, які стосувалися переважно переліку основних праць історика. Слід зазначити, що грунтовних розвідок життя і діяльності науковця, окрім монографії в Росії не існує й досі. В українській історіографії взагалі не було звернення до цієї особистості, хоча майже 30 років життя Павла Петровича пов'язані з Україною і Києвом. Таким чином, відсутність спеціального дослідження про життя й діяльність П.П.Смирнова виявляє потребу створення нової та об'єктивної наукової біографії вченого; необхідність пошуку та залучення до наукового обігу невідомого досі комплексу джерел, зокрема з колишніх спецховищ архівів і бібліотек України та тих, що зберігаються за її межами. З огляду на актуальність та недостатнє висвітлення теми в сучасній літературі, комплексне дослідження діяльності та творчої спадщини П.П.Смирнова має важливе наукове й практичне значення в контексті відродження української історіографії й становлення національних традицій сучасного архівознавства.

Павло Петрович Смирнов народився 9 вересня 1882 р. в Симбірську, в родині лікаря. У 1902-1907 рр. навчався на історично-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Був одним із засновників історично-етнографічного гуртка (1905), яким керував проф. М.Довнар-Запольський. 1908 р. залишений в університеті для підготовки до професорського звання. У 1909-1912 рр. - один із авторів "Русской истории в очерках и статьях", редактором М.Довнар-Запольським. Зберігся текст 13 лекцій спецкурсу П.П.Смирнова 1913 р. з історії руських міст до кінця XV ст. У 1912-1914 рр. - приват-доцент, 1919-1923 рр. - екстра-ординарний професор Університету Св. Володимира (Київського університету, Інституту народної освіти), Київських вищих педагогічних курсів, Інституту народного господарства.

У 1917-1919 рр. видав дві частини дослідження "Города Московского государства"⁴, яке захищив 22 вересня 1919 р. в Університеті Св. Володимира як магістерську дисертацію (офіційні опоненти М.Довнар-Запольський, Г.Максимович, Б.Курц). Защита пройшла успішно, ступінь Рада присудила одноголосно, публіка влаштувала дисертанту овацию.

Працював у Музеї революції та громадянської війни при університеті. Співробітник науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (керівник - акад. М.П.Василенко). 1923 р. заарештований у справі Київського обласного центру дій як співробітник "керівника" організації М.П.Василенка; засуджений на 10 років ув'язнення. Переївав в ув'язненні до 24 березня 1927 р. (Лук'янівська в'язниця, землеробська колонія в Святошині). У 1927-1931 рр. - професор Ташкентського (Середньоазіатського) університету, викладав історію Росії на економічному та східному факультетах. 2 січня 1931 р. заарештований Середньоазіатським ДПУ, звинувачений у шпигунстві та зв'язках із закордонними антирадянськими центрами і масонами, ув'язнений. Після звільнення (вересень 1931 р.) переїхав до Москви; був професором

Московського історико-архівного та Міського педагогічного інститутів. 1942 р. захищив докторську дисертацію "Посадские люди и их классовая борьба до сер. 17 века"⁵. 1943 р. отримав за цю працю державну премію, яку повністю передав до фонду оборони⁶. 2 квітня 1947 р. помер і похований у Москві. Щодо двох кримінальних справ професора, то 3 вересня 1993 р., згідно зі ст. 1 закону України від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", П.П.Смирнова було посмертно реабілітовано як безпідставно засудженого⁷.

Його ім'я як педагога пов'язане з Київським університетом Св. Володимира, Середньоазіатським державним університетом, Московським міським педагогічним інститутом ім. В.П.Потьомкіна. П.П.Смирнов був активним будівником Московського історико-архівного інституту, в якому працював професором з 1938 р., а в перші роки Великої Вітчизняної війни віддав багато сил та енергії для збереження вузу. Саме на подіях початку війни в зв'язку з долею історико-архівного інституту і ролі П.П.Смирнова в процесі поновлення його роботи хотілося б зупинитися докладніше. Повністю вивчити та розкрити це питання допомагають матеріали, які містяться в особовому фонду Павла Петровича, створеному в 1950 р. у відділі рукопису Російської державної бібліотеки ім. Леніна за сприяння його дружини Смирнової Софії Василівни⁸. До нинішнього часу ця тема ще не була предметом наукового дослідження, тому її вивчення, на наш погляд, може суттєво збагатити і розширити уявлення про професора П.П.Смирнова не тільки як визнаного вченого і талановитого педагога, а і як здібного керівника, здатного в надзвичайній ситуації, якою є війна, зберегти необхідний для країни історико-архівний інститут і забезпечити його нормальнє існування та життєдіяльність.

Отже, влітку 1941 р. Павло Петрович з дружиною Софією Василівною мешкав під Москвою, у Новогиреєві. Тут до нього і дійшла звістка про початок війни з німцями. Теоретично війну вже давно очікували, але оголошення її для населення виявилося цілком несподіваним. Настрій був тривожний: лочили будь-які чутки, намагаючись вгадати, що дістеться на кордоні. З кожним днем ця тривога посилювалася, і з 27 червня все селище Новогиреєво взялося за зведення шілин, заготівлю піску, створення декількох водоймищ для гасіння пожеж. Смирнови також пішли копати до водокачки. Павло Петрович пошкодив собі руку. Так пройшли залишок червня та увесь липень. Електрику було вимкнено, жили без світла. З 27 липня почалося бомбардування і повторювалося майже щоночі. Але, як зазначав сам П.П.Смирнов, вони з дружиною майже ніколи не ховалися, чи то через фаталізм, чи то через усвідомлення необхідності бути нагорі у разі пожежі, а головне - через нестримне бажання бачити все, що відбувається⁹. З перших днів липня 1941 р. почалася евакуація установ столиці. Павло Петрович постійно їздив до Москви, де з 1 серпня 1941 р. читалися лекції на старших курсах Московського історико-архівного інституту. На першому курсі заняття повинні були розпочатися 1 вересня. На початку війни більшість студентів історико-архівного інституту записалася в добровольці і пішла на фронт. Павло Петрович згадував розставання з деякими із них, наприклад Олегом Гороховським, - талановитим юнаком, який записався в 1-й Комуністичний

полк та зистував Костюком змужніл
За зору ченців 1941 р. найчасті
Новогиреєві в часно
інструкції Ш.Мартін
гуртожиті родині С
р. заняті рідними
майже всі часто пі
згорнути
шоста
зростала
її підроз
проломи
відбувається
П.П.Смирн
кори. Всі
П.П.Смирн
А.І.Яков
Н.В.Устев

14:
Ш.Мартін
евакуації
їхні не з
Петрович
разом з
порадою
інституту
як міг їх
П.П.Смирн
шкіл, які
комітетом
комісарів
і сквілию
покинули
переважн

В т
вночі 14:

інститутів. 1942
класову борьбу
шну премію, яку
нагородив похованій у
вересня 1993 р.,
блітатію жертв
було посмертно

Університетом Св.
Московським
П.П.Смирнов був
в інституту, в якому
батьчизни війни
за подіях почалку
П.П.Смирнова в
вся докладніше.
є матеріали, які
в 1950 р. у відділі
сприяння його
ця тема ще не
на наш погляд,
ра П.П.Смирнова
а і як злібного
війна, зберегти
абезпечити його

звістю Василівною
звістка про початок
затвердження йї
був тривожний:
кордоні. З кожним
загиреско взялося
йміц для гасіння
Павло Петрович
штень. Електрику
бомбардування і
Смирнов, вони з
піз, чи то через
головис - через
однів липня 1941
постійно їздив до
сах Московського
ств повинні були
удентів історико-
на фронт. Павло
приклад Олегом
Комунастичний

полк та пішов на війну. Більше про нього П.П.Смирнов ніколи не чув. Деякі листувалися з улюбленим викладачем протягом всієї війни, серед них Костюшко та Пшеницин. Ніколи колишні студенти з'являлися в інституті - змужнілі, серйозні, але, на жаль, багато їх вже загинуло.

За вказівкою комсомольської організації вузу П.П.Смирнову було доручено читати лекції для призовників, що він і робив протягом серпня 1941 р. Виступав із своїми доповідями в різних військових частинах, але найчастіше на призовному пункті. На кожну лекцію доповідач приїздив з Новогиреєва, тому йому було досить важко потрапляти на свої заняття вчасно. Це помітили в районі Свердловського району Москви, зокрема інструктор Іванова, і через директора історико-архівного інституту І.Мартинова П.П.Смирнов легко отримав дозвіл на пересід до студентського гуртожитку на Великій Андронівці, 22. Таким чином, 14 вересня 1941 р. родині Смирнових вдалося переїхати до Москви. До середини жовтня 1941 р. заняття в інституті йшли спокійно, навіть повітряні тривоги стали рідкими. На лекції професора Смирнова збиралося близько 100 студентів, і майже всі дівчата. Багатьох він зінав уже в обличчя та за прізвищами. Дуже часто після заняття вони відвідували Історичний музей, котрий практично згорнув свою колишню колекцію, але все ще давав достатньо матеріалу для ілюстрації лекцій з історії Росії¹⁰. Однак тривога від Смоленського напряму зростала, і в місті посилився евакуаційний настрій. Вийшла Академія наук та її підрозділ - Інститут історії, в приміщенні якого на Волхонці бомбою проломило стелю і пошкодило верхній поверх. 12 жовтня в Будинку союзів відбувся мітинг вчених, на який від історико-архівного інституту відійшли П.П.Смирнова та Є.І.Бродську. "Мітингували" виключно академіки та член-корі. Вони закрилися за подвійними дверима і нікого до себе не допускали. П.П.Смирнову так і не вдалося побачити з член-кореспондентом А.І.Яковлевим. Деякі співробітники Історичного інституту, зокрема Н.В.Устюгов, В.І.Шуников, Сидоров пішли добровольцями на фронт.

14 жовтня в коридорі інституту П.П.Смирнов звернувся до директора І.І.Мартинова з питанням про подальшу долю вузу в зв'язку з оголошенням евакуації деяких інших шкіл. Той спокійно відповів, що історико-архівний інститут не збирається із заняття тривати. Ця відповідь дещо заспокоїла Павла Петровича, так як вони з дружиною давно вирішили евакуюватися тільки разом з інститутом. До П.П.Смирнова звернулися кілька студенток за порадою: як бути? Їхні родичі війздили з Москви з установами, а дирекція інституту нікому не давала відпусток і не дозволяла їхати. Павло Петрович як міг їх заспокоював, але декотрі все-таки поїхали без дозволу. Згодом П.П.Смирнов дізнався, що їхній інститут не потрапив до переліку вищих шкіл, які підлягають евакуації. Цей список було складено Всесоюзним комітетом вищої школи (ВКВШ) і подано на розгляд до Ради народних комісарів (РНК), яка і затвердила ресістр. П.П.Смирнов згадував, що ця звістка і схвилювала, і водночас образила його. На певну мить здалося, що їх покинули. Але дезертирувати вони не збиралися і вирішили розділити долю переважної більшості в інституті та Москві.

В той же час тривога в місті зростала. Як пізніше стало відомо, вже вночі 14 жовтня в наркоматах палилися архівні справи та швидко пакувалися.

Інститут історії повинен був за 24 години зібратися і вийхати до Ашхабаду. З ним разом мав їхати медичний інститут. 15 жовтня у П.П.Смирнова не було лекцій, і він цілий день перебував у домашніх умовах, де корегував сторінки своєї дохторської дисертації, яку друкували в історико-архівному інституті.

16 жовтня вранці, ще в гуртожитку, П.П.Смирнов почув від студентки А.Н.Павлової про те, що начебто інститут ліквідували, але не звернув уваги на це повідомлення, бо всіляких чуток було дуже багато. В інституті відбувалася паніка: в коридорах юрмілися розгублені групи студентів, які живо обговорювали питання про те, як краще вийти з міста. В канцелярії носили папери та палили їх. На стільцях та столах були скидані різні речі, зв'язані подушки та ковдри, якийсь багаж. Лише тут, у канцелярії, П.П.Смирнов дізнався, що дійсно історико-архівний інститут ліквідований. Директор І.І.Мартинов, котрий перед цим відмовив викладачці Є.І.Бродській та студентам, що до нього звернулися за дозволом на виїзд, раптово, нікого не попередивши, вранці поїхав на вокзал і звідти надіслав записку з проханням передати йому гроши. Кур'єр доставив їх за призначенням. Заступник директора С.С.Болтінов з'явився в інституті, але потім зник, доручивши своє майно головному бухгалтерові. Представником влади в інституті було залишено завгоспа А.І.Алієвського. Він заявив П.П.Смирнову, що інститут ліквідований і всі викладачі звільнені від служби. Професор поспішив в бюро, де передруковувалася його дисертація, але її вже передали до бібліотеки, та, на щастя, ще нічого не спалили. Друкарка в бібліотеці видала П.П.Смирнову, як і всім співробітникам, довідку про те, що через ліквідацію інституту він з дружиною свакуються з Москвою. А.І.Алієвський цю довідку підписав. Отримав професор і свою трудову книжку, де знов-таки А.І.Алієвський просто написав, що П.П.Смирнова звільнено через ліквідацію вузу. Згідно з правилами треба було поставити дату наказу про звільнення, але завгосп не зробив цього, бо начебто інститут скасовано на підставі усного розпорядження і наказу в нього нема. Робити було нічого: не один архівний інститут, а вся Москва була в панічній лихоманці. Стверджували, що уряд вийшов до Куйбішева, що нікого в місті не залишилося, що виїжджають партійні та комсомольські організації. Зачищеними або ліквідованими були оголошені всі підприємства і заводи, робітники отримували розрахунок та місячну зарплату; наперед, до 15 листопада, видали гроши і працівникам архівного інституту.

А.І.Алієвський видав розпорядження, що кожен може брати з гуртожитку та комори все, що потрібно. Сдина прибиральниця в гуртожитку на Андронові на ім'я Феня, як виявилося, вже давно і без цього розпорядження практикувала щось подібне з казенними та студентськими речами. Так пропали всі валізи студентів-добровольців разом з їхнім майном.

20 листопада 1941 р. оголосили про введення стану облоги в Москві. Можна було стверджувати, що паніка закінчилася. Проте на ліквідованому архівному інституті це аж ніяк не позначилося. В середині листопада П.П.Смирнов зустрів у коридорі секретаря парторганізації вузу Комарова, той дуже зрадів, коли побачив професора, довго тиснув йому руку і сказав, що всі поїхали, залишилися тільки він і завідувач кафедрою марксизму-ленинізму К.А.Попов. Повідомив Комаров і про те, що йому надають машину

для від'їзду.
Петрович
вільного м
лише студ
директор
бібліотеки
до підрозділу

У гу
залишили
Василівна
чи готовували
можливих
шгадають.
Почалися
декілька р
доказували
дуже поту
пам'яток.

Ми
всей час П.
прямо на с
втручався
ППО. За ц
комітет ко
привели.
інституте
вимагали
інституту.

У кі
шукати хс
Свердлов
жовтня зі
настрай. 1
видавали
потрапив
Петрочук
пакуванн
вирішенн
повідоми
їхати. Це
зудієнції у
розпитат
очкуванн
з цього ни
його помі
саме тут в
Петрович

до Ашхабаду. З Смирнова не було відсторінки своєї інститутської.

Від студентки не звернув уваги. В інституті були студентів, які

бята. В канцелярії були різні речі, але у канцелярії, як інstitut ліквідовано.

С.І.Бродський, раптово, нікого не піддав записку з

значенням, але потім зник, завником влади в

П.П.Смирнову, тужби. Професор

її вже передали в бібліотеці видала

через ліквідацію

що довідку

де знов-таки

через ліквідацію

про звільнення, на підставі усного

один архівний

жували, що уряд

що виїжджають

для від'їзду і є ще одне вільне місце в ній для пана професора. Але Павло Петрович подякував і відмовився, бо не міг їхати без своєї дружини, а другого вільного місяця вже не було. Поступово роз'їхались усі, хто могли; залишилися лише студенти, працівники та технічний персонал. "Самоліквідувався" і новий директор А.Л.Алієвський. Він передав справи колишньому завідувачу бібліотекою Г.В.Троніну, котрого призначив комендантром, а сам приєднався до підрозділу протипожежної оборони (ППО).

У гуртожитку П.П.Смирнов намагався заспокоїти дівчат-студенток, які залишилися в місті, але він і сам не відчував ніякої впевненості. Софія Василівна також нервувала, бо не знала, що робити: шукати продовольство чи готуватися до від'їзду. Професор ходив до НКВС з'ясовувати ситуацію з можливим від'їздом: там йому сказали, що в разі необхідності вони про нього згадають. Німці ж тим часом не входили в місто, але й не залишили в спокії. Почалися історичні дні облоги Москви: повітряні тривоги оголошували по декілька разів на день, бої між радянськими та німецькими літаками іноді доводилося спостерігати прямо над вулицями міста. Бомбардування було дуже потужним. Під час нальотів постраждало багато вулиць, історичних пам'яток, будівель.

Минуло два тижні після ліквідації історико-архівного інституту. Весь цей час П.П.Смирнов продовжував бувати на Нікольській і бачив, як інститут прямо на очах руйнувався, але не від бомб. А.Л.Алієвський пішов і більше не вітрачався в інститутські справи, але все майно вузу він передав підрозділу ППО. За інститутом залишилися бібліотека і кімната біля входу, де розміщався комітет комсомолу. Команданта Г.В.Троніна, якого призначив А.Л.Алієвський, призвали до лав Радянської Армії. Організація ППО, яка вже до цього забрала інститутські машини, білизну, шафи з гуртожитку і навіть дрова, почала вимагати звільнення всіх приміщень. Наставали останні дні існування інституту.

У кінці жовтня П.П.Смирнов і ті, хто залишився в гуртожитку, вирішили шукати хоча б якусь роботу, щоб застосувати свої сили. Професор пішов до Свердловського райкому, але там не було нікого, хто міг би допомогти. 27 жовтня звернувся до ВКВШ, але і там був мобілізаційно-експлуатаційний настрій. Н.Г.Брусович, голова комітету, і весь апарат приймали людей, видавали розпорядження, формували ешелони вузів, до числа яких не потрапив історико-архівний. Професор Смирнов звернувся до секретаря Петрочука з питанням про можливість стримання будь-якої роботи, навіть з пакуванням речей, запропонував і свої навички теслі. Петрочук відклав вирішення питання до розмови з головою комітету і через декілька днів повідомив, що розраховує передати П.Смирнову свою посаду, бо йому треба їхати. Це було несподівано для Павла Петровича, і він вирішив дочекатися аудієнції у Н.Г.Брусовича. Коли їхня зустріч відбулася, голова ВКВШ пообіцяв розпитати в Наркомосі про роботу викладача в Томську. Тривали дні очікування. Смирнови почали готовуватися до переїзду в Сибір, проте нічого з цього не вийшло. Через тиждень Н.Брусович запропонував звернутися до його помічника А.З.Абодженяна, у якого П.П.Смирнов був декілька разів, і саме тут вирішувалася доля і самого професора, і архівного інституту. Павло Петрович на прийомі у А.З.Абодженяна заявив, що у нього дві справи, які

примусили його звернутися до влади: 1) справа ліквідованого інституту і 2) справа особиста - влаштування на роботу. Чиновник відповів, що історико-архівний інститут був відкритий РНК і тільки вона може його ліквідувати. Але не було наказу РНК про скасування інституту, тому дії дирекції були неправильні, а її саму треба було б віддати під суд. Також помічник голови ВКВШ запропонував розпочати роботу з поновлення інституту, і з цією метою передати архівний якомусь великову зустріч і відкрити в якості факультету після евакуації. П.П.Смирнов висловив свою згоду на все, якщо тільки ці заходи допоможуть зберегти інститут. Вони домовились про те, що А.З.Абодженян спробує по телефону поговорити з начальником УДА майором Нікітенським, котрий з червня знаходився в м. Енгельс на Волзі разом з свакуючими туди архівами, про відкриття і подальшу долю інституту. Проте зв'язатися з м. Енгельс не вдалося, справа призупинилася. Тоді той же А.З.Абодженян запропонував П.П.Смирнову написати доповідну записку про історію ліквідації інституту для того, щоб передати її голові ВКВШ. Професор розшукає в інституті колишнього голову профкому - аспірантку Н.І.Корнєву, разом з нею був у А.З.Абодженяна, а потім вони вирішили діяти разом. Третім членом цієї "трійці" стала студентка четвертого курсу Зеленецька, яка залишилася в Москві. Вона була кандидатом в члени партії і тому мала додаткову "вагу". 9 листопада 1941 р. втрьох вони і склали ту саму історичну доповідну записку, з якої почалося відновлення інституту. Але, враховуючи свій власний та суспільний настрій, вирішили добиватися поновлення рідного вузу саме в Москві, без евакуації в невідоме місце.

Відповіді на доповідну записку надійшли відразу з двох сторін: з боку ВКВШ та з боку НКВС. 13 листопада 1941 р. відбулася зустріч Павла Петровича з помічником голови ВКВШ. Вирішили, що А.З.Абодженян спробує зв'язатися по телефону з заступником голови НКВС Серовим і дізнатися про подальшу долю архівного інституту.

14 листопада П.П.Смирнова терміново викликали до інституту від імені начальника управління державними архівами І.І.Нікітенського. Павло Петрович згадував потім, що він дуже хвилювався перед цією зустріччю, бо не здав, як поставилося УДА до їхньої доповідної записки. Почалося обговорення единого питання: як бути з архівним інститутом? Павло Петрович наполягав на тому, що вуз можна і треба поновити, як це було зроблено з педагогічним інститутом. І.І.Нікітенський не заперечував, навпаки, він сказав, що вирішено залишити інститут у місті та розпочати роботу з його відновлення. Коли виникло питання про нового директора, то з'ясувалося, що в УДА є думка призначити директором саме Павла Петровича. Він відразу погодився з цією пропозицією, і І.І.Нікітенський подав вже підписаний ним наказ про призначення П.П.Смирнова виконуючим обов'язки директора Московського історико-архівного інституту; І.І.Корнєвої - в.о. заступника директора з науково-учбовою частиною і К.З.Кузнецової, котра раніше в інституті завідувала відділом кадрів, - заступником директора з АГЧ¹¹. На цих же зборах вирішили, що інститут буде відкрито 23 листопада і що треба дати про це повідомлення на радіо та в газеті "Ізвестія". Нова дирекція архівного інституту почала збирати людей: викладачів, працівників, студентів та готуватися до поновлення занять, про-

ого інституту і 2) вів, що історико-їого ліквідувати. ці дирекції були помічник голови інституту, і з цією якості факультету, якщо тільки ці з'ясувались про те, що начальником УДА був на Волзі разом з долю інституту. з'ясувалася. Тоді той заповідну записку П.П. голові ВКВШ. кому - аспірантку вирішили діяти четвертого курсу в члени партії вони і склали ту землення інституту. з'ясувалися добиватися ідоме місце.

всех сторін: з боку зустріч Павла А.З.Абоджанян НКВС Серовим і

до інституту від Нікітенського. Павло з'ясував, бо писки. Почалося зустрічно, бо інститутом? Павло відповіти, як це було речевав, навпаки, зпочати роботу з цим директором, то саме Павла і І.І.Нікітенський П.П.Смирнова хівного інституту, чбової частини і піддлом кадрів, - з'ясували, що інститут землення на радіо та збирати людей: землення занять, про

що було оголошено на весь Радянський Союз через радіо та газету¹².

Терміново треба було збирати кадри. Хатню робітницю Смирнових Є.Є.Сидорову послали за місто, знайти там на мобілізаційних окопних роботах доцента В.М.Шохора. Його не тільки знайшли, але й відпустили з цих робіт завдяки записці із Свердловського райкому, куди звернулася адміністрація інституту. П.П.Смирнов особисто відвідав усі установи в пошуках колишнього викладача історії СРСР ХХ ст. в історико-архівному інституті Міносяна, котрий ще завідував кафедрою марксизму-ленінізму в Московській консерваторії і обіцяв, що нікуди не пойде з Москви. Однак у педагогічному інституті дізнався, що Міносян пішов з міста ще 16 чи 17 жовтня і відкликав із собою П.І.Кабанова, котрий і розповів все це Павлу Петровичу. Надіслали телеграми до м.Горький, куди виїхали викладачі А.Н.Сперанський та А.В.Чернов, із закликом терміново повернутися. Крім того, завдяки анонсам у пресі почали звертатися до інституту і сторонні викладачі, які залишилися в Москві без роботи. Інститут, можна сказати, мав великий вибір кадрів і підібрав непоганий викладацький склад. Студенти також приходили, надсилали запити та прохання викликати їх до Московського інституту. Павло Петрович особисто відстежував всю цю кореспонденцію, так як його секретарка Валя не встигала це робити. Справи йшли непогано. 23 листопада повинні були розкритися двері поновленого історико-архівного інституту, та раптом почалися ускладнення.

22 листопада П.П.Смирнов отримав запрошення до ВКВШ на нараду директорів вузів з питання евакуації, про яку в архівному інституті вже потроху почали забувати і на яку не отримали санкції І.І.Нікітенського. Проводив цю нараду Н.Г.Брусович. Він сказав, що 23 числа, коли зберуться всі студенти, треба влаштувати збори, на яких розглянути питання про виїзд з Москви, а заняття не розпочинати. Павло Петрович повідомив Н.Г.Брусовичу про те, що він має письмовий наказ на відкриття інституту від І.І.Нікітенського і на призначення його директором та попросив не обмежуватися усними розпорядженнями, а надати наказ про евакуацію в письмовій формі. Наступного дня, 23 листопада, зібралися студенти, а точніше, студентки, бо майже всі хлопці були на фронти. Павло Петрович виступив перед ними з невеличкою промовою, а потім... розпочалися лекції. В інституті чкали на розпорядження від Н.Г.Брусовича, і воно дійсно надійшло. В цьому містився наказ призупинити заняття. Це повідомлення дуже схвилювало Павла Петровича, оскільки доводилося відразу зупинити і руйнувати все, що з такими труднощами налагоджувалося в умовах бомбардувань, серед постійних повітряних тривог. Всі відчували в інституті, що заняття привносять до молодіжного середовища заспокоєння та сподівання, виривають молодь із стихії міщанських черг та пліток. П.П.Смирнов не міг збегнути: неваже буде країще, якщо молодь знову розійдеся по квартирах, садибах, буде вілсиджуватись по шілинах та стояти в безкінечних чергах? Він розумів, що студенти нікуди не пойдуть з Москви. На зборах 23 листопада, коли П.П.Смирнов поставив питання про можливість евакуації, студенти заявили, що ніхто з них не збирається нікуди їхати, так як залишився контингент, який рішуче налаштований боротися за свій інститут. Коли про все це Павло Петрович розповів Н.Г.Брусовичу, той

зауважив, що ніколи досі не чув, щоб студенти були основною частиною навчального закладу.

Отже, в ВКВШ не підтримали починання історико-архівного інституту. Більше того, П.П.Смирнову було повідомлено, що своїми діями, тобто відкриттям вузу, він зриває, начебто, план евакуації, хоча, як вже зазначалось раніше, історико-архівний не входив до цього плану з самого початку. Коли професор Смирнов звергав увагу Комітету на цю суттєву обставину, то йому відповідали, що тепер і архівний інститут занесено до переліку вузів, які потрібно вивезти. Ніякого чіткого плану евакуації та її напрямку не було. А.З.Абодженян в розмовах називав то Ашхабад, то Саратов, обіцяючи зв'язатися з Московським університетом або з Саратовським держуніверситетом і з'ясувати питання приєднання історико-архівного до складу факультетів одного з цих закладів. На спільній нараді у директора інституту було прийнято рішення шукати допомоги у заступника наркому внутрішніх справ тов. Серова, котрий очолював відповідний сектор у наркоматі. Влаштувати що зустріч узявся секретар Серова Воробйов, якому дирекція вузу була дуже вдячна за активну участь і допомогу в їхній справі.

Серов уважно вислухав делегатів інституту, а це - П.П.Смирнов і І.І.Кориєва, і чи то дозволив, чи то наказав заняття продовжувати. Завдяки тому ж Воробйову відбулася телефонна розмова представників архівного інституту з І.Нікітенським, їхнім безпосереднім начальником, під час якої вони отримали цінні інструкції з цілої низки важливих питань життєдіяльності вузу. Павло Петрович одразу відправився до ВКВШ на прийом до А.З.Абодженяна і передав йому, що в НКВС не згодні з розпорядженням ВКВШ про припинення занятт в інституті та його евакуацію. Адміністрацією історико-архівного інституту було складено лист на ім'я завідувача Агітпрому ЦК ВКП(б) Александрова, в якому детально викладалася вся історія закриття та евакуації вузу і висловлювалося вмотивоване прохання підтримати інститут. Відповіді на цей лист П.П.Смирнов не отримав, але заняття спокійно йшли і ніхто більше не заважав влаштовувати інститутські справи.

Таким чином, всупереч паніці та панікерам, серед повітряних і всіляких тривог, серед замаскованих будівель, де площи мали вигляд парків, де зверху на Великому театрі зростав намальований ліс, серед всієї цієї бутафорії знову розпочав роботу Московський історико-архівний інститут. Учбове життя налагодилося. За допомогою І.І.Нікітенського повністю звільнився перший поверх, що його займав 4-й підрозділ ППО, та йшла боротьба за повернення інституту всіх колишніх приміщень. Почалася підготовка до зимової сесії.

Суспільна користь самого факту відкриття вузу була близькуче виправдана. Замість безкінечного стояння в чергах молодь почала вивчати військову справу і займатися фізичною підготовкою; замість постійного напливу різноманітних чуток і пліток - мітинги і своя рукописна газета, редактором якої став А.В.Чернов, який швидко зумів організувати навколо себе однодумців. Особливо успішно в інституті було проведено кампанію по збору подарунків воякам Червоної Армії, які воювали взимку 1941 р. під Москвою. Ця кампанія пройшла жзваво та піднесено. Інститутська молодь самостійно повезла подарунки до військових частин та побувала на передовій. Високу оцінку цій акції дали в Свердловському райкомі.

СУМСЬКА
СТАРОВІННА. №ХV. 2005

К
прогляд
інститут
фронт. І
інститут
К
інститут
виклика
колектив
було зар
декільк
домовит
інститут
інших в
і забезпе
продови
керівни
мобіліза
призови
поновле
для архі

У
"облога
виконун
шести" ?
П.В.Жи
бо в інст
тмілова
тут на и
інститут
хаотичн
історії, і
Перед Г
дохорс
Москові

М
П.П.См
охрану
особово
"Охрам"
П.П.См
сторона
залиши

І
1941 р.
Москові
про зни

Коли зналися цензори та контролери в армію для того, щоб проглядати велику кількість листів, відділ кадрів НКВС звернувся до інституту і отримав необхідну кількість молодих робітників, які поїхали на фронт. Коли створювалися спеціальні загони НКВС, студенти архівного інституту брали участь в їх організації.

Канцелярія вузу постійно отримували листи і телеграми від вихованців інституту з усіх куточків Радянського Союзу з проханням залучити їх до заняття: викликали, клопоталися, добивалися, і поступово пощастило зібрати старий колектив професорів і студентів, хоча, звичайно, не відразу, і не всіх. Багато було зараховано студентів із інших навчальних закладів, а також прийнято декількох нових професорів. З великою напругою все-таки вдалося заломитися з господарським управлінням РНК про відкриття в приміщенні інституту юдальни, в якій готувалися обіди кращі, ніж в будь-яких юдальнях інших вузів міста. Вже один цей факт створював архівному певну репутацію і забезпечував наплив учнів, бо в той час, в листопаді-грудні 1941 р., питання продовольства набувало все більшого значення. Крім того, новому керівництву історико-архівного інституту вдалося відвернути тотальну мобілізацію своїх студентів на військову службу. Обійшлися невеликою групою призовників. Питання про приєднання інституту в якості факультету до поновленого Московського університету також було вирішено позитивно для архівного, тобто це приєднання не відбулося.

У лютому 1942 р. благополучно пройшла перша "зимова" або "облогова" сесія. Після цього Павло Петрович Смирнов залишився виконуючим обов'язки директора історико-архівного інституту ще впродовж шести місяців. 7 травня 1942 р. було призначено нового директора - П.В.Жибара. Для Павла Петровича це стало цілковитою несподіванкою, бо в інституті все було гаразд, справи йшли як треба і не було ніяких підстав змінювати керівника. Він почав передавати новому директорові справи, але тут на нього звалися ще одне лихо: Смирнова звинуватили у зникненні інститутського майна на загальну суму в 100 тис. крб., яке пропало під час хаотичної ліквідації вузу. Павло Петрович насліду вибрався з цієї неприємності історії, і 12 травня професор нарешті передав свою посаду П.В.Жибареву. Перед П.П.Смирновим поставало тепер нове і нелегке завдання - захист докторської дисертації, яку він з цією метою передав на історичний факультет Московського державного університету.

Мало хто знає і про те, що в перші роки Великої Вітчизняної війни П.П.Смирнов багато сил віддавав збиранию та вивченню документів про охорону пам'яток історії і культури в 1917-1941 рр. Серед матеріалів його особового фонду зберігся підготовлений до друку великий збірник документів "Охрана пам'ятників старини і краси"¹³, редактором якого був П.П.Смирнов, а також низка інших матеріалів подібної тематики¹⁴. Ця сторона наукової і організаційної діяльності професора П.П.Смирнова залишається невідомою історіографам та біографам вченого.

Ідея створення збірки документів виникла, скоріш за все, ще в кінці 1941 р., коли в результаті переможного наступу радянських військ під Москвою було звільнено від ворога значну територію, і весь світ дізнався про знищення та зруйнування фашистами цінних пам'ятників історії та

культури. Вже тоді П.П.Смирнов збирал матеріальні свідчення про ці факти: серед матеріалів його фонду містяться вирізи з центральних газет "Правда" та "Ізвестія" кінця 1941 - початку 1942 рр., листування вченого з будинками-музеями, пошкодженими або зруйнованими гітлерівцями. Зокрема, 16 квітня 1942 р. П.П.Смирновим були написані листи до дирекцій будинку-музею П.І.Чайковського в м.Клін, до будинку-садиби Л.М.Толстого в Ясній Поляні, до музею К.Е.Ціолковського в Калузі, до історичного музею м.Істра. В цих листах П.П.Смирнов просив надати документальні дані про історію виникнення музеїв, акти про їхнє створення, розміри бюджетів кожного з музеїв, масштаби збитків, нанесених німецькими військама, фотографії музеїв довосинного періоду та після звільнення. Від директорів музеїв надходили відповіді, датовані червнем 1942 р.¹⁵

Фонд П.П.Смирнова містить багато газетних вирізок (16), матеріали яких також увійшли до збірки. В них розповідається про злочини фашистів щодо населення та пам'яток архітектури, мистецтва та культури. Наприклад, 10 квітня 1942 р. газета "Ізвестія" надрукувала статтю "Разрушение немецкими варварами памятников древности", в якій розповідалося про Йосипо-Волоколамський монастир - рідкісну пам'ятку руського зодчества XVI-XVII ст., котра знаходиться в 25 км від Волоколамська. Фашисти підпалили надбрамну церкву. Дуже постраждала Воскресенська вежа та знаменита Германова башта, в якій колись мешкав у засланні В.Шуйський¹⁶.

Підготовлені матеріали дають можливість прослідкувати основні етапи роботи П.П.Смирнова над збіркою. Датований 2 травня 1942 р. план збірки, де автор називає себе редактором, містить відомості про те, яким було задумане це видання. Зміст книги мав охопити період з 1917 по 1941 рр.; передбачалося розглянути у ній документи союзного та республіканського законодавства, документи про охорону пам'яток старовини та мистецтва, про їхню реставрацію.

Особливу увагу передбачалося приділити матеріалам про зруйнування цих пам'яток німецькими військама. У фонді П.П.Смирнова збереглася чернетка дослідницького характеру його вступної статті до збірки (не вистачає першої й останньої сторінок). Обсяг рукопису становить близько 70 сторінок, це - детальний виклад історії формування системи охорони пам'яток історії і культури в 1917-1923 рр.; передмову побудовано на використанні значної кількості документів майбутньої збірки, широкого їх цитування, написана вона живою літературною мовою і була зачитана на засіданні кафедри Московського міського педагогічного інституту в 1942 р. Є у фонді і чернетка друкованого екземпляру збірки.

Документи, які вийшли до неї, різноманітні за формою: декрети, постанови, накази, розпорядження, інструкції, протоколи, кошториси, звіти, реєстри музеїв, довідки про роботу музеїв, доповіді, описи історичних пам'яток та ін.; дуже широко представлена база неопублікованих раніше документів (114 із 169). До збірки включені документи Наркомосу РРФСР та його підрозділів з охорони пам'яток історії та культури; цікаві відомості в документах звітного та статистичного характеру (чисельні переліки та описи музеїв, садів і парків); важливу інформацію можна знайти у витягах із річного звіту за 1925 р. Псковського, Сергієвського, Гомельського, Ново-

про ці факти: з'явився в газеті "Правда" анонс вченого з відповідями на питання директора музею і членів правління.

(16), матеріали які винесли фашистів у війну. Наприклад, "Разрушение" відміталося про знищенні зодчества України. Фашисти знищили Донецьку вежу та містечко Шуйський¹⁶. У основі статті було план зборки, яким було обрано 1941 рр., зубіжанського та мистецтва,

зруйнування які (не вистачає доказів) 70 сторінок, пам'яток історії, етнографії, значної кількості написана вона ванні кафедри, вонді і чернетка

мою: декрети, істориси, звіти, звіти історичних джерел, раніше відомих РРФСР, звіти відомості в земельки та описи земель, згідно з яких із річного Кінського, Ново-

іерусалимського, Йосипо-Волоколамського та інших музеїв; більше 50 документів розповідають про стан справи на місцях - всі вони взяті із архівів центральних губерній, України, Криму, Кавказу, Комі, Туркестану. Ця збірка так і не була видана. Мабуть, в умовах війни публікація такої величини за обсягом книги була справою нелегкою, тим більше, що вона, судячи з внутрішньої рецензії, яка збереглася в фонді П.П.Смирнова, потребувала ще серйозного археографічного доопрашування.

Після цього протягом 30 років у літературі немає відомостей про спроби видання подібного типу збірок документів. Тільки в 1973 р. вийшла порівняно невелика збірка "Охрана памятников истории и культуры", до якої увійшли урядові документи про охорону пам'яток в роки Радянської влади. 28 документів зборки відносяться до 1917-1925 рр., що майже в 6 разів менше числа документів зборника, редактованого П.П.Смирновим.

Важливо відмітити сам факт роботи над збіркою такого змісту, яка мала наукове і політичне значення, саме в перші роки Великої Вітчизняної війни. Слід ще раз підкреслити і доцільність звернення до матеріалів про пам'ятки історії та культури, їх охорону та вивчення, які відкладалися у фондах не лише установ, краєзнавчих товариств, але і в основових фондах вчених.

Якщо збірку "Охрана памятников старины и искусства в СССР" не було надруковано, то інша книга, редактором П.П.Смирновим, побачила свого читача. Йдееться про книгу "Наши великие предки. Указатель литературы", яку було видано в 1942 р. у друкарні Всесоюзної книжкової палати накладом 3000 примірників¹⁷. На 78-ми сторінках покажчика літератури було розміщено бібліографічну інформацію, котра мала на меті допомогти читачеві підібрати необхідну літературу і матеріали про народних героїв.

Література була підібрана по персоналях: О.Невський, Д.Донський, К.Минін, Д.Пожарський, О.Суворов, М.Кутузов. Передмову до книги написав П.П.Смирнов. У ній він виклав основну структуру побудови покажчика, дав поради користувачам щодо полегшення пошуку необхідного розділу тощо.

Видання "Наши великие предки" містило бібліографію цитат класиків, директивних матеріалів, основних джерел, науково-дослідних та науково-популярних робіт, монографій, творів художньої літератури, а також зі статей газетних, журналних та наукових збірників. Щодо журналів, то в покажчiku з враховані статті, опубліковані за період з 1935 до 1 лютого 1942 р.; із газет - статті "Правды", "Ізвестій", "Красной звезды", "Комсомольской правды", "Учителяской газеты" з 22 червня 1941 р. по 7 квітня 1942 р.

Покажчик складався з 5 розділів відповідно до прізвищ полководців. Розділ, у свою чергу, розбивався на глави: класики марксизму-ленинізму та директивні матеріали; джерела з відповідного історичного періоду; монографії, дослідження, загальні праці, підручники для вузів, наукові статті; масова література; художні твори.

Упорядниками покажчика літератури були А.Т.Кінкулькин, М.Г.Рабінович, доц. В.Є.Сироцковський, К.Н.Татаринова. Загальну редакцію здійснював професор П.П.Смирнов. У цій збірці містилося посилання на статтю П.П.Смирнова "Великие предки красных воинов. Александр Невский"¹⁸, яка вийшла в газеті "На боевом посту" від 27 грудня 1941 р.

Історик вважав, що зміст цього покажчика літератури за важливістю своєю та педагогічним значенням заслуговує певної уваги та застосування в школі, особливо у навчанні старшокласників.

Таким чином, науково-педагогічна діяльність та громадська робота професора П.П.Смирнова в роки Великої Вітчизняної війни були досить активними і спрямовані на збереження та відновлення історико-архівного інституту, налагоджування нормального учбового та виховного процесу у вузі в умовах військового часу, появу нових видань суспільно-політичного спрямування, підтримку обороноздатності країни через перерахування в 1943 р. до фонду оборони Державної премії другого ступеню за працю про посадських людей та їхню класову боротьбу. Широта наукових інтересів, про що свідчить проблематика досліджень П.П.Смирнова, дас підстави розглядати постати вченого як визначного історика, архівіста, джерелознавця, дослідження та використання наукового доробку якого є важливим завданням сучасної історичної науки.

- ¹Советская историческая энциклопедия. - М., 1971. - Т.13. - С.80-81.
²Дубровский А.М. Неопубликованные работы П.П.Смирнова в ОР РГБ // Археографический ежегодник за 1988 год. - М., 1989. - С.228-234.
³Козлов В.Ф. Список печатных трудов П.П.Смирнова // Археографический ежегодник за 1982 год. - М., 1983. - С.262-263.
⁴Смирнов П.П. Города Московского государства в первой половине 17 века. Формы землевладения. - К., 1917. - Т.1. - Вып.1. - С.1-144; К., 1919. - Т.1. - Вып.2. - С.1-357.
⁵Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века. - М.-Л., 1947, 1948. - Т.1 - С.1-490; Т.2. - С.1-740.
⁶Відділ Рукописів Російської державної бібліотеки. - Ф.279. - Карт.1. - Спр.6. - Арк.1-13.
⁷Державний архів Служби Безпеки України. - Спр.35949. - Арк.155.
⁸Там само. - Ф.279. - 40 карт. - 320 од.зб.
⁹Там само. - Карт.37. - Спр.22. - Арк.100.
¹⁰Там само. - Карт.14. - Спр.2. - Арк.4.
¹¹Там само. - Карт.36. - Спр.4. - Арк.27.
¹²Там само. - Карт.14. - Спр.2. - Арк.7.
¹³Там само. - Карт.25. - Спр.3. - Арк.1-548.
¹⁴Там само. - Карт.15. - Спр.10. - Арк.1-164.
¹⁵Там само. - Карт.40. - Спр.9. - Арк.1-16.
¹⁶Там само. - Карт.40. - Спр.9. - Арк.11.
¹⁷Наши великие предки: Указатель литературы // Под ред. проф. П.П.Смирнова. - М., 1942. - С.1-78.
¹⁸Там же. - С.13.

Suggested publication is devoted to the personality of a well-known scientist, historian, pedagogue P. Smirnov. The information about his research and educational activities and social work during World War II is given.

Отримано 15.04.2005.

Події
сторінках
розвивається
багатьох я

Проб
одного про
собою у с
відноситись
присячен
сопіокуль
Н. Яковськ
злучно зу
впроваджен
можна
ти культур
указів. Це
сторонами

Оде
спонукою
більше ста
більше з'я
публіцисти
тих очевид
здігриттів,

Зрозу
радикальні
народів, щ
націоналі
роздрібнені
того, що є с
ідеалів². То
Велику Укр
столиці та т
шайланшо
жий суттєв
від системи
ідентичності

Монах
Прикарпаті

ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

МОНОЛАТІЙ І.

**ГАЛИЧИНА ЯК МЕЖІВНА ТЕРИТОРІЯ:
ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОРИ
(кінець XVIII - середина XIX ст.)**

Подається періодизація та загальна характеристика основних етнічних спільнот Галичини часів правління Габсбурзької монархії, розкривається її значення як межівної території, "малої батьківщини" багатьох народів.

Проблема можливого впливу полікультурності на присутність в межах цього простору кількох типологічно відмінних культур, які вступали між собою у складні стосунки на територіях пограниччя сучасної України, відноситься до числа найменш вивчених. В одній з останніх статей, присвячених тим чи іншим аспектам мультиплікованості українського соціокультурного ранньомодерного простору, український історик Н. Яковенко змодифікувала проскінію ідеї "Україна між Сходом і Заходом", злучно зауваживши, що "Простір, який сьогодні є територією України, продовж багатьох віків членували постійно зміщувані внутрішні кордони між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами кардинально відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з велими строкатим спектром соціокультурних феноменів"¹.

Одразу зафіксуємо проблему, яка стала найголовнішою внутрішньою спонукаю до вивчення автором теми, винесеної в заголовок статті. Чим більше стає нам відомо про Галичину як етнікаціональний фактор, чим більше з'являється довкола поняття "Галичина" аналітичних розвідок, публіцистичних статей і рефлексій з претензією на історичність і науковість, тим очевиднішими стають похибки невиправданих припущенів, амбітних відкриттів, розплачливих присудів і містифікацій.

Зрозуміло, що проголошення незалежності України зумовило радикальні суспільні перетворення, вплинуло на життя представників усіх народів, що її населяють. За таких сприятливих умов активізувались національні рухи, почали виникати національні товариства та відроджуватися національні традиції. Однак надто важко дістися усвідомлення того, що історія нелійна, у ній немає визначені мети і наперед заданих ідеалів². Тому, хоч би як нам цього хотілося, але не можна з'єднувати Малу і Велику Україну, Галичину імперіальної Австрії чи то вимріяної України, столиці та провінції в єдиний ланцюг "етнічної" історії без уточнення, що цей ланцюг є елементом нашого способу суспільного самоусвідомлення, який суттєво відрізняється від історичних і політичних умов, а тим більше - від системи міжнаціонального буття, етнічних уявлень, критеріїв національної ідентичності галицької людності.

Монолатій Іван - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. ...

Водночас політична стабільність і добробут держави багато в чому залежить від виваженої національної політики. Адже міжетнічні відносини, будучи одним із визначальних факторів сучасного суспільного розвитку³, вагомо впливають на найрізноманітніші соціальні та політичні процеси. Неврегульованість міжетнічних взаємин майже завжди призводить до широкої їх політизації, що становить загрозу успішному розвитку держави. Особливо потрібними є врівноважені міжетнічні відносини для сучасної України - держави, яка перебуває на етапі свого становлення, коли будь-які прорахунки в етнічній політиці можуть бути використані як внутрішніми, так і зовнішніми силами з метою порушення її територіальної цілісності. У зв'язку з цим великої значення й актуальності набувають дослідження історії формування різних національних груп на території України, що сприятиме успішному вирішенню проблем їхнього співіснування, особливо в політичних прикордонних регіонах. Одним з таких регіонів є Західна Україна, й зокрема Галичина.

Внаслідок специфічних історичних і географічних умов Східна Галичина (обраний для дослідження регіон розглядається у межах політичних та адміністративно-територіальних формувань, що охоплювали територію краю: Белзьке та Руське (без Холмської землі) воєводства у час існування Галичини у складі Польщі; Східна Галичина (без Березівського повіту) у австрійський період. Далі - Галичина) входила у сферу інтересів різних держав, з одного боку, різних національних груп - українців, поляків, євреїв, караїмів, німців тощо - з іншого. Усі вони брали активну участь у процесі заселення й освоєння даного регіону. Отож, ця територія стала контактною зоною⁴ між різними народами й у своєму історичному розвитку мала чимало подій, пов'язаних зі зміною національного і соціального складу населення. Взагалі трактування східної частини Галичини як межі, кордону в найбільш узагальненому значенні не позбавлене сенсу. Це межа між західною і східною цивілізаціями, між католицизмом і православ'ям, між матеріальним достатком і бідністю, між спокоєм і пристрастю. Для народів цієї території Галичина сприймалася як своєрідна дихотомія "батьківщина/чужина", суперечливий і складний образ національної ідентичності. Адже для мультинаціональної структури населення вона була не лише конкретним географічним простором, а й пластичною, нестатичною топографією.

Звідси випливає, що без урахування основних тенденцій формування та динаміки етнонаціональних спільнот цього краю загальна картина історичного процесу залишається неповною й обмеженою, а науковий інтерес сучасних дослідників має бути спрямований на вивчення як історії етнічної Східної Галичини взагалі, так і історії формування різних національних груп, які брали участь у цьому процесі, та їх взаємодіях зокрема. Вивчення етнонаціональних спільнот регіону є майже нерозрібленим напрямком міждисциплінарних досліджень в Україні⁵.

На сьогодні дослідниками було: 1) обґрунтовано теоретико-методологічні основи історико-географічного дослідження етнічного складу міського населення; 2) виявлено основні тенденції динаміки етнічного складу міського населення Галичини та досліджено вплив на нього різних факторів;

и багато в чому
етнічні відносини,
ального розвитку³,
тичні процеси.
є призводить до
звитку держави.
нн для сучасної
ня, коли будь-які
як внутрішніми,
льної цілісності. У
спідження історії
н, що сприятиме
ення, особливо в
епонів є Західна

их умов Східна
межах політичних
зовали територію
у час перебування
вського повіту) у
нтересів різних
в, поляків, євреїв,
участь у процесі
 стала контактною
нитку мала чимало
складу населення.
ордону в найбільш
західною і східною
зальним достатком
території Галичина
а", суперечливий і
льтинаціональної
фічним простором.

енції формування
загальна картина
еною, а науковий
нвчення як історії
формування різних
взаємодіях зокрема.
же нерозрібленим
евано теоретико-
я етнічного складу
ї етнічного складу
го різних факторів;

3) досліджено географію розселення етнічних меншин у міських поселеннях регіону; 4) визначено найстотіші риси мової ситуації; 5) запропоновано методику групування міських поселень Галичини за особливостями етнічного складу населення; 6) визначено історико-географічні, соціально-політичні та економічні особливості формування та динаміки мережі міських поселень Галичини тощо⁴.

Аналіз первинного дослідницького матеріалу показує, між іншим, що нам Україні необхідно визначитися щодо понятійно-термінологічних та методологічних зasad аналізу територіальних етнополітичних проблем, взаємозумовленості історичних, етнографічних та геополітичних змін в Галичині, сучасній територіальній етнонаціональній структурі регіону і її відображені в політичній системі, історико-географічних аспектах політичної активності етнонаціональних спільнот⁵.

Грунтовних праць, у яких би висвітлювалися склад етнонаціональних спільнот, основні етапи у їх розвитку, фактори, що впливали на цього, найважливіші тенденції у динаміці національностей Східної Галичини загалом чи окремих історичних районів майже немає, незважаючи на те, що існує велика кількість джерел і розвідок до їх аналізу (праці І.Крип'якевича, Я.Дашкевича, Я.Ісаєвича, Р.Кіся, В.Грабовецького, П.Среджука, Р.Лозинського, Р.Сливки, С.Макарчука, О.Барановича, М.Нори, Е.Ногрова, J.Motylewicz та ін.).

Необхідно констатувати й те, що спеціальних досліджень з історії етнонаціонального населення в процесі формування етнонаціональних спільнот, їх базових елементів і різних функціональних типів як основи політичного статусу цього регіону на сьогодні ще не зроблено.

На підставі всього вищезазначеного можна зробити висновок, що подальше вивчення проблеми Галичини як межівної території кінця XVIII ст., перспективність чого вже відзначалася деякими вченими, потребує, в першу чергу, відповіді на наступні запитання:

1. Чи можна вважати ситуацію культурної поліглосії (культурна поліглосія сполучена з темою культурного межів⁶) як, коли ми погодимось, що культурні межі можуть проходити не тільки і не стільки у місцях географічного зіткнення культур, але й у найрізноманітніших точках простору) базовою характеристикою досліджуваної території як можливий наслідок ситуації полікультурності, що полягала в одночасній присутності в межах одного простору кількох типологічно відмінних культур, які вступали між собою (інколи у межах однієї особи, одного тексту або навіть у межах одної самототожності) у складні стосунки взаємодоповненості/контрастності, діалогу/вражості тощо?

2. Чи існували між народами даного регіону достатньо інтенсивні контакти, щоб забезпечити взаємопроникнення/взаємозамкненість, адже культурні процеси у межах Галичини мали амбівалентний характер: той самий простір виступав і як простір протонаціональний, і як простір полікультурний, простір своєрідної мегатрадиції? Якщо так, то під впливом яких факторів виникали подібні контакти?

Перейдемо до розгляду перерахованих вище питань.

*Перебудова⁸ й загальна характеристика основних етнічних
спільнот Галичини (друга половина XIV ст. - 1772 р.).*

Із занепадом Галицько-Волинського князівства корінний етнос втратив статус державного народу. Галичина стала вирішальним фактором посилення Польської держави: Галицька Русь (Галицька Русь обіймала Львівську, Галицьку, Перемишльську та Сяноцьку землі. Не пізніше 1432 р. Галицька Русь була перетворена в Руське воєводство польської Корони) була тим форпостом, із якого Польща почала експансію у степову Україну, спробувала підкорити Молдову, постійно змагалася з Угорчиною, Трансільванією і Туреччиною за домінування в Середній Європі⁹. Зміна політичної ролі українців зумовила поступове ускладнення їх суспільного становища. Зазнаючи постійного соціального, національно-культурного та релігійного гніту, вони спочатку відсторонювалися від участі в міських органах управління, а далі й витіснялися з міських поселень.

Загальна площа Галицької землі складала 15417 кв.км. В адміністративно-територіальному відношенні регіон поділявся на 3 повіти: Галицький (7048 кв.км.), Коломийський (4900 кв.км.) і Теребовлянський (3469 кв.км.)¹⁰. Етнічний склад міст Галицької Русі XIV - першої половини XVII ст. був досить строкатим. Специфіка середньовічного галицького міста полягала в тому, що його населення здебільшого мало більш різноманітний етнічний склад, ніж навколоїнні сільські поселення. Багато іноземців - поляків і німців - проживало в містах Галичини. Польський уряд заселяв ці міста католицькими колоністами, прагнучи створити прошарок, на який би він міг спиратись у проведенні в цьому регіоні своєї політики. Однак у таких містах переважало, як правило, українське населення. Міста, де більшість складали католицькі колоністи, буди винятками, проте міський патриціат в основному складали німці та євреї.

Серед українських та польських міст XIV-XVIII ст. тільки Львів став осередком, центром чотирьох національних громад: українців, поляків, євреїв та німців, які користувалися правою автономією¹¹. Інші національні групи (німці, татари, греки, італійці та ін.) також проживали у містах краю, але не були об'єктом правового регулювання з боку королівської влади.

Перший етап: друга половина XIV - XV ст. До 1500 р. в Галицькій землі нараховувалося 27 міст і містечок, 548 сіл, у тому числі у Галицькому повіті відповідно - 15 та 296, Коломийському - 7 та 124, Теребовлянському - 5 та 128¹². Більшість населення майже усіх галицьких міст і далі становили українці, проте їх участь в управлінні містами поступово зменшувалася. Тривав притік іноземних колоністів. На цей етап припав розквіт німецьких та вірменських колоній краю.

В період Високого і Пізнього Середньовіччя особливі місце німців у структурі міського населення Галичини створили перші магдебурзькі громади і самоврядні сільські поселення колоністів-переселенців із Сілезії, Саару, Рейнланду. Німецькі колоністи зайнітили чільні позиції в органах міського самоврядування Львова та деяких інших великих міст. У німецькому середовищі формується перший міський патриціат, який охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Геннігів, Гольдбергів, Зірхів,

Зоммерштадт
Фридрихів
Зольштадт
міського та
німецьких
іноземців
основовою
внімальною
феодалів.
культурно
польсько-я
XV-XVII с
іонізовані

Вірменії
Причорномор
на чорномор
участі у схі
правову ав
особливі
золяків та
євр. З-пом
зешкантів
5000 та 30

Стод
культурни
конфесійна
Це було хі
одного бок
та вірмені
Внаслідок
українськ
полонізац
релігії та м

Друг
р. кількіст
Галицьком
Теребовля
міських та
бовлянськ
на 1 кв.км
чисельності
тому числ
Галицьката
ї Українія
Збільшува
Зростання

тнічних
72 р.).

Етнос втратив
им фактором
Русь обіймала
пізніше 1432 р.
(Корони) була
спову Україну,
Угоршиною,
Європі⁹. Зміна
їх суспільного
культурного та
міських органах

кв.км. В адмі-
я на 3 повіти:
теребовлянський
тріої половини
цицького міста
різноманітний
земців - поляків
заселяв ці міста
на який би він

Однак у таких
за, де більшість
кій патріціат в

льки Львів став
цинців, поляків,
інші національні
ї у містах краю,
ської влади. -
р. в Галицькій
ї у Галицькому
теребовлянському -
далі становили
зменшуvalася.
зквіт німецьких

е місце німців у
сбурзькі громади
з Сілезії, Саару,
органах міського
У німецькому
заселював родини
ергів, Зінріхів,

Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раммерів, Смелльфельдів, Темплів, Фрідріхів, Чорнбергів, Шелерів, Штайнкелерів, Штехрів, Шропів¹¹. Збільшення числа чужинців в містах краю, відносна недорозвинутість міського життя Галичини, посилення міжконфесійного протистояння на німецьких територіях (католики і протестанти) спричинили виокремлення із німецького середовища першого міського патріціату галицьких міст. Його основою було магдебурзьке право, яке стало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як суспільного стану, по-слаблюючи залежність міст Галичини від феодальної держави та окремих феодалів. Одночасно принципи німецького права служили не тільки культурним і фіскальним цілям, але й денационалізації Галичини, посиленню польсько-католицьких впливів. Внаслідок таких демографічних процесів у XV-XVII ст. у більшості міст краю українське населення взагалі стає національною меншиною¹⁴.

Вірмени утримували у своїх руках торгівлю Східної Галичини з країнами Причорномор'я, Близького та Середнього Сходу, займалися работоторгівлею на чорноморських ринках. Завдяки економічному впливу у Львові та активній участі у східній торгівлі вірменська громада змогла створити силну судово-правову автономію у Львові у вигляді вірменського війтівства¹⁵. У містах (особливо на заході досліджуваної території) почала зростати чисельність поляків та єреїв. Всього у Галицькій землі проживало приблизно 246672 осіб. З-поміж повітів у Галицькому проживало 15000 міських і 97768 сільських мешканців, Коломийському відповідно 7000 та 71400 і Теребовлянському - 5000 та 50504¹⁶.

Стосовно ж перехрещення на галицьких землях різних політичних і культурних впливів, необхідно зазначити, що у Середні віки етнічна і конфесійна приналежність у досліджуваному регіоні багато в чому співпадали. Це було характерно і для Галичини, де розмежування між українцями, з одного боку, і поляками й німцями, а також західноєвропейцями, вірменами та єреями - з другого, як правило, проводилося за конфесійним принципом. Внаслідок демографічних процесів у XV ст. в більших містах Галичини українське населення взагалі стає меншиною. Відбувалася прискорена полонізація християн-католиків (чехів, угорців, німців), які завдяки спільній релігії та мішаним шлюбам розчинялися у польській спільноті міст краю.

Другий етап: XVI - перша половина XVII століть. У порівнянні з 1500 р. кількість населених пунктів зросла на 261 або на 45,4%, причому у Галицькому повіті - на 17 міст і 86 сіл (33,1%), Коломийському - 9 і 61 (53,4%), Теребовлянському - 19 і 69 (66,1%). За рівнем залюдненості сільських та міських населених пунктів найбільш заселеним повітом став Теребовлянський (32,4 осіб на 1 кв.км.), на другому місці - Галицький (28,4 осіб на 1 кв.км.), останнім - Коломийський (19,8 осіб на 1 кв.км.). Загальна чисельність населення Галицької землі складала приблизно 412082 осіб, у тому числі в сільській місцевості - 315882 осіб, у міській - 96200 осіб¹⁷. Галицька земля заселялася не тільки місцевим українським населенням, але й українцями-переселенцями з Буковини, Волині, Поділля, Наддніпрянщини. Збільшувалося число вірмен, угорців, волохів, єреїв, караїмів, поляків і сербів. Зростання питомої ваги іноземців не призвело до помітних

змін в етнічній структурі населення. Частка українців складала 95,7%, поляків та євреїв - по 1,7%, решта - 0,9%. В XVI ст. припинився притік німецького населення і відбулася швидка його полонізація. За рахунок німців у великих містах зросла чисельність поляків, змінилося їх суспільне становище. Незважаючи на те, що в більшості міських поселень краю українці й далі становили основну частину населення, поляки витіснили їх з органів міського самоврядування багатьох міст, що призвело до міжетнічних конфліктів. Утвердженню поляків у містах сприяли окремі норми магдебурзького права та полонізація заможної частини українського міщанства. Продовжувала зростати чисельність єврейських колоній, які на середину XVII ст. існували в 2/3 всіх міських поселень Східної Галичини, налічууючи в багатьох із них по декілька сотень чоловік.

Третій етап: Друга половина XVII ст. - 1772 р. У період 1651-1772 рр. в Галицькій землі було засновано приблизно 104 населених пункти (їх чисельність збільшилась на 11,2%). Причому 40 з них виникли у Галицькому повіті (на 9,6%), одне місто і 39 сіл у Коломийському (на 20%) і 24 (на 9,2%) в Теребовлянському¹⁸. Населені пункти розподілились по повітах наступним чином: у Галицькому було 29 міст і 424 села, у Коломийському відповідно - 18 і 217, у Теребовлянському - 23 і 215. Внаслідок тривалих воєн на території Польщі, скорочення (через зміну напрямків головних торгових шляхів) обсягів зовнішньої торгівлі та загальної кризи польської державності міські поселення краю перебували в занепаді. У Галицькому повіті нарахувалося 9 королівських міст, Коломийському і Теребовлянському - відповідно 6 і 4. До 1647 р. міське населення Галицької землі складало приблизно 98375 осіб, на одне галицьке місто припадало приблизно 1250 осіб¹⁹.

Етнічна структура краю була досить стрікатою. За приблизними підрахунками загальна чисельність населення складала 464910 осіб. З них українці складали 391261 особи, євреї - 34715 осіб, поляки - 32536 осіб, вірмени - 2398 осіб та інші етнічні групи - приблизно 4000 осіб. Абсолютну більшість становили українці (84,4%). Решта етнічних груп була представлена порівняно невеликими частками: вірмени - 0,5%, поляки - 7%, євреї - 7,4%, решта - 0,7%.

У міському населенні різко зросла чисельність та питома вага єврейського населення²⁰. Його запрошували приватні власники міських поселень з метою покращення економічного становища міст та містечок. У другій третині XVIII ст. частка євреїв у багатьох міських поселеннях уже перевищувала питому вагу корінного населення (частка зросла на 5,6%). Внаслідок особливостей релігійної і політичної ситуації в цьому регіоні, для якого були характерні складні міжконфесійні відносини, контакти між євреями і християнами були значно ширші та інтенсивніші, аніж в інших частинах Речі Посполитої, а пізніше - Австрії, де вони значно обмежувалися традиційними формами економічної співпраці. Даній обставині сприяла й діяльність впливових єврейських містичних сект, що прагнули до створення нової синкретичної релігії²¹.

Продовжувала зростати чисельність поляків (на 5,3%). Частково відновилася міграція вірменів, зумовлена погіршенням їх суспільного становища в деяких сусідніх регіонах, і передусім - на Поділлі. Наприкінці

на 95,7%, поляків - 3,5%, євреїв та інших національностей - 0,8%. Найбільшими містами в Галичині були Львів (населенням 100 000 осіб), Тернопіль (60 000 осіб) та Івано-Франківськ (50 000 осіб). У містах та містечках проживало 40% населення Галичини, у селах - 60%. У містах та містечках було 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб. У містах та містечках було 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб.

У період 1651-1772 рр. у Галичині було створено 10 великих та 10 малих міст, 100 селищ та 1000 сіл. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб.

За приблизними даними, у Галичині проживало 464 910 осіб. З них українці - 325 360 осіб, поляки - 100 000 осіб. Абсолютну перевагу над українцями мала лише одна група - євреї (7,4%).

У Галичині було 100 міст та містечок. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб. У містах та містечках проживало 100 000 осіб, у селах - 150 000 осіб.

Частково збереглися традиції сільського побуту. Наприклад, в селах було багато хат з дерев'яними підлогами, які використовувалися як спальні.

XVII ст. вірмені отримують фактичне зірвіння у всіх правах з польським католицьким населенням, що стало наслідком асиміляції вірменів у польському середовищі.

Особливості міжетнічних контактів в Австрійській Галичині у контексті колонізаційних дискурсів (1772 р. - поч. XIX ст.)

З переходом Галичини до складу Австрії суспільно-правове становище основних етнічних груп зазнало певних змін²². В освоєння нових земель залежало від усіх держав, що розібрали колишню Річ Посполиту після 1772 р., Австрія застала чи не найбільше зусиль з одного боку і ресурсів - з іншого²³. Внаслідок кризи панщинно-кріпосницького господарства з'явилися суспільні зв'язки, викликані потребою нової форми політичної і економічної організації суспільства. Політичні та економічні заходи Габсбургів в Галичині збігалися з загальними інтересами європейської стабільності та імперської політики Відня в національному питанні.

Присиднанням Галичини до Австрійської монархії було завершено процес інтеграції українських етнічних земель в новий централізований механізм. Включення названих територій в австрійську політичну систему (і загалом німецькомовний простір) посилило загальний потенціал Австрії, її територіальну цілісність, що об'єктивно закладало передумови для розвитку етнонаціональних спільнот в Галичині. Етногеографічними чинниками у процесі таких етнополітичних процесів виступали: 1) конфігурація етнічної території, етнонаціональна і соціальна структура населення; 2) співвідношення міського і сільського населення; 3) регіональні відмінності національної свідомості та рівень розвитку національно-культурної інфраструктури; 4) історичні етнополітичні традиції.

Процес інтеграції нових земель, який розгорнувся відразу після включення галицьких земель до складу Габсбурзької монархії, зачепив усіх, відсутніх на залишок план будь-які інші проблеми. Промислові та економічні новації лише здійснили раз утверджені мешканців Галичини в тій думці, що інтерес австрійського уряду є цілком непідробний, і вони можуть розраховувати на його сприяння не лише в економічній, але й у політичній, адміністративній і навіть культурній сферах. Упродовж короткого часу було повністю перевлаштовано суспільне життя за тодішніми австрійськими стандартами. Основними політичними чинниками етнонаціональної структуризації були: 1) територіально-політичний поділ українських земель Галичини та новий політичний статус історичних українських регіонів; 2) регіональні відмінності і рівень розвитку національно-політичних інституцій; 3) етнонаціональне обличчя Австрійської держави; 4) державна політика Відня щодо етнонаціональних груп і національних мов, законодавство щодо національних відносин. Склад апарату органів влади і управління, який забезпечував функціонування нової політичної системи, свідчив про германізаційні процеси (виникнення колонізаційних стратегій і колонізаційних дискурсів було зумовлене тим, що багатонаціональні імперії, які зникли на Заході наприкінці Середньовіччя у зв'язку із повстанням нових централізованих держав, в Центрально-Східній Європі дожили до початку ХХ ст.). За новоєвропейських часів у межах цих імперій почалося формування

імперських протонацій, які вимушенні були будувати свою культурну й національну ідентичність як полікультурну та мегастічну, які пізніше замінилися подонізаційними. Так відбувалося і в Галичині.

Ставлення Габсбургів до своєї нової східної провінції як до слабозаселеної і промислово відсталої території дозволяло австрійському уряду вирішувати демографічні проблеми Центральної і Західної Європи - спроваджувати переселенців із Північної Німеччини, Надрайнія, Пфальцу. Безперервний поділ землі в Південно-Західній Німеччині і нестача сільськогосподарської площи для прожитку німецької селянської родини після Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. та Аугсбурзького миру 1655 р., які призвели до глибоких змін в економіці, політиці та національному житті німецьких князівств-держав, були причиною значного збільшення кількості німецького населення на відносно малозаселених територіях Східної Європи. Загальними зasadами такої політики були заходи колонізації в час абсолютизму у Пруссії, Росії та Австрії. Державні органи влади останньої в 1774-1830 рр. організовували і підтримували переселення німців-колоністів, що було пов'язано з германізаційними тенденціями, притягненням німецького міщанства до міст, заснуванням самоврядних поселень. У німецьких переселенцях австрійські урядові чиновники вбачали місця опору для проведення колонізаторської політики, перетворення Галичини на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний придаток метрополії.

Структурування принципово нових систем відносин, пов'язаних із утворенням на підставі економічних, соціальних і культурних перетворень німецької національної групи, забезпечувало формування німецької діаспори в Галичині дослідженого періоду. Зміст раціоналізації продуктивності сільського господарства та поліпшення ситуації австрійських селян у час абсолютизму визначали шляхи формування та особливості німецької діаспори Галичини кінця XVIII - середини XIX ст. Міжнародний досвід у європейському законодавстві щодо іноземних колоністів XVIII ст. Пруссії ("Потсдамський едикт" від 29 жовтня 1684 р. Великого курфюрста Фрідріха Вільгельма) та Росії ("Маніфест" 1763 р. імператриці Катерини II) і заходи, спрямовані на розселення німців в абсолютистських імперіях (Чехія, Моравія, Росія, Півдenna Угорщина) та їх концептуальна спадкоємність дозволяли Австрії централізовано проводити колонізаторську політику в Галичині. Державна або приватна (за державним дорученням) практика поселення німецькомовного населення Південно-Західної Німеччини в Галичині ґрунтувалася на законодавчих актах австрійських імператорів ("Патент імміграції" від 17 червня 1774 р. Марії Терезії, "Патент заселення" від 17 вересня 1781 р. Йосифа II), загальних принципах закладення поселень німців Галичини ("Головні норми про поселення" від 3 квітня 1787 р.). Первісними адресатами цих документів були також німці на території Польщі, яких спонукали до переселення в Галичину після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р., німці Росії і Пруссії. Положення названих актів, підтримані певними економічними заходами, забезпечили високу ефективність переселенської політики. Австрійська програма імміграції німців в Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету Австрії. Німецькі поселенці звільнялися від сплати державних податків, мали свободу

культурну й
які пізніше

вінцій як до
австрійському
їнії Свропи -
ня, Пфальцу.
ні і нестача
ї родини після
у 1655 р., які
льному житті
ення кількості
їншої Свропи,
ї абсолютизму
ї 1774-1830 рр.

стів, що було
ї німецького
У німецьких
ну опору для
нни на ринок
ї метрополії.
поп'язаних із
їх перетворень
їцької діаспори
ї продуктивності
їх селян у час
їцької діаспори
її досвід у
ї VIII ст. Прусії
ї короля Фрідріха
їІІІ ІІІ) і заходи,
ї Чехія, Моравія,
їсть дозволяли
ї в Галичині.
їнка поселення
їні в Галичині
їрів ("Патент
їселення" від 17
ї оселень німців
ї.). Первісними
ї Польщі, яких
її Посполитої
їнмані певними
ї переселенської
ї передбачала
їстї. Німецькі
ї мали свободу

їросповідання (особливо протестанти), на відміну від аналогічних практик в Чехії та Моравії. Заходами німецької колонізації Галичини планувалося збільшити населення Австрійської держави, однак громадянам внутрішніх територій Австрії переселятися принципово не дозволялося. Районами походження колоністів були німецькі князівства та окремі держави - Пфальц та сусідні області: Гессен, Середня Рейнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Саар, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг, Баварія, Саксонія. Джерела свідчать, що німецька колонізація Галичини кінця XVIII - середини XIX ст. носила не промисловий, а землеробський характер. Ці заходи були скеровані не у міста, а в села досліджуваного регіону. Заселення Галичини німецькими колоністами іненою мірою сприяло соціально-економічному, громадсько-політичному та культурно-освітньому розвитку краю, компактному розселенню німців на всій його території.

Огляд соціально-економічних та культурних особливостей, розселення німців і розміщення їх господарств засвідчує, що місце і роль німецької національної групи в Галичині кінця XVIII - початку ХХ ст. визначається наступними положеннями. Надзвичайно низький рівень економічного розвитку краю в другій половині XVIII - першій половині XIX ст. і відповідна державна політика Австрії щодо переселення німецьких селянських родин із Центральної і Західної Європи на нові території визначили появу в Галичині сильних німецьких політичних, господарських і культурних впливів. Ці тенденції були наслідком реформ Марії Терезії та Йосифа II, політика яких відповідала за появу в галицькому суспільстві нових соціальних структур і специфічних позицій. Міграційні потоки із Південно-Західної Німеччини, заснування сільськогосподарських колоній і специфіка соціально-економічних умов їх функціонування спричинили відтворення та рухливість німців в Галичині. Кількісний баланс таких міграційних потоків не викликав істотних змін у загальній чисельності населення німецьких колоній. Рухливість німецьких поселенців у східному і південно-східному напрямках на досліджуваній території призвела до зменшення кількості населення німецьких колоній, а його збільшення відбувалося в західному, південному-західному і південному напрямках. Ріст загальної чисельності німців Галичини проходив майже виключно за рахунок їх природного приросту. Протягом кінця XVIII - середини XIX ст. німецька національна група зросла кількісно і почала відігравати певну політичну і господарську роль в суспільному житті Галичини. Від середини XIX до початку ХХ ст. частка німецьких компактних зон в межах сучасної Івано-Франківської та Львівської областей України, особливо в центральних їх районах, де українське населення становило абсолютну чи відносну більшість, у результаті міграції, часткової асиміляції чи політичних змін, зменшувалась. Кількісний аналіз етнонаціональної структури населення Галичини у досліджуваний період як у компонентному, так і територіальному відношенні показує, що, незважаючи на формальну рівноправність усіх національностей краю, німецька національна група помітно домінувала в політичному, економічному і культурному житті регіону. Проте більший вплив на політичну владу і місцеве самоврядування мали представники польської та єврейської національної груп, які досить чисельно переважали німців Галичини. Саме тому соціальна неструктурованість та

економічна слабкість української нації в Галичині у XIX ст. привела до значного обмеження виборчого права і забезпечення повної переваги в державних органах Австрії і згодом Австро-Угорщини представників найзаможніших верств населення - поляків і євреїв, подекуди німців. Модернізуючи політичний устрій і культурно-освітню систему, Австрійська імперія сподівалася виховати лояльних підданих і консолідувати державу на основі німецькомовної "европеїзованої" культури, спільної для усіх частин імперії.

Висновки

В історії міграційних процесів у Центральній і Східній Європі особливу роль завдяки географічному розміщенню відіграла Галичина. Вона розташована на рубежі двох великих світових культур: греко-візантійської на Сході та латинської на Заході. Взаємопливи цих двох культур у різний час, починаючи від трипільської культури та Середньовіччя й до формування модернізмів, здійснювалися через Галичину, виразно позначившись на історико-культурних, соціально-економічних, духовних контактах і взаєминах автохтонного українського населення з представниками інших націй і народностей. Вирішальний вплив на пожвавлення чи послаблення міграції в цьому регіоні у різні історичні періоди мали важливі історичні події, умови розвитку економіки і торговельного руху, особливості релігійних вірувань і духовного життя сусідніх суспільностей і культурних середовищ Європи. Давня і модерна історія Галичини як території пограниччя становить не просто сукупність окремих подій і процесів, фактів матеріального життя тощо, а є органічно самостійним, оригінальним культурним явищем європейської цивілізації. Особливий мовний феномен, характерний для багатокультурних просторів, підтверджує культуро- й етногенез давнього і новочасного населення краю, що відзначався складністю й багатолінійністю. "Ментальний ландшафт" регіону став місцем народження альтернативи Сходу й Заходу, Півдня і Півночі - внаслідок постійних міграцій населення цієї території ніколи не було етнічно й культурно однорідним, а тому тут формувалися певні мікрорегіони або культурно-історичні ареали.

Галичину можна назвати "малою батьківщиною" багатьох народів. Завдяки географічному та цивілізаційному положенню Галичина кінця XVIII ст. була осередком культурного розмаїття і цінностей, що притаманні територіям пограниччя різних цивілізаційних впливів (головні держави Європи кінця XVIII - початку XIX ст. були великими багатомовними утвореннями, кордони яких ніколи не збігалися з мовними спільнотами, а тому зрозуміло, що ніхто (принаймні до кінця XVIII ст.) не сприймав ці мови як належними до будь-якої територіально визначеній групи чи спільноти). Атмосфера кордону, зіткнення слов'янського (українців, поляків, чехів), німецького і єврейського етносів, змішування чужих одна одній мов, звичаїв, релігій, - уся ця справжня й уявна екзотика здобула цій території славу такого собі "Дикого Заходу" Габсбурзької імперії. "Ментальний ландшафт" Галичини сформував підґрунтя продуктивної творчості Леопольда фон Захера-Мазоха, Карла Еміля Францоза, Йозефа Рота, Бруно Шульца. Завдяки різнокультурній поліфонії своєї "малої" Вітчизни їм вдалося вийти за межі однієї культури та замкненого простору однієї національної ментальності - Галичина стала для

них пон
характер
Наз
у складі А
співіснув
світу, як і
в розмаїтті
Окремі р
одна одну
зеленену
Галичини
перешкод
імперії.

Зі с
підітвох
межах ві
стратегій
(стосовно

У да
досліджу
по-л
німецьк
територія
колонізац
базових с
їм-фумай

по-д
присутні
культурн
по-п
німецька
по-ч
шої відбува

Цит.
Паралельн
"Нор
Том I-II, - в
Studien zu D
"Див
оняттійськ
Душков Б.А.
"Див
культурних
Заходом і С
Г.В. Поселе
Автореф. до

"Див
(XVIII - поч
itterazniejsza

них поняттям наднаціональним, особливим мовним феноменом, характерним для багатокультурних просторів.

На нашу думку, одним із найважливіших політичних досвідів Галичини у складі Австро-Угорщини були пошуки способу взаємного співіснування підпорядкованих народів. Образ барвистого різнокультурного світу, як і сама ідея можливості співживоття ментально різних народів - єдності в розмаїтті, була на той час в австрійській політиці, культурі й літературі новою. Окрім рис національних характерів водночас протидіяли і доповнювали одна одну, народи мирно співіснували і конфліктували, як це було притаманно величеському простору Дунайської монархії, малою моделлю якої стала Галичина. Спроби порозумітися давали різні результати, але це не перешкоджає дошукуватися позитивних наслідків існування Австрійської імперії.

Зі сказаного вище стає зрозумілим, що ситуація полікультурності підгтовувала народи Галичини не до самообмеження і самовизначення у межах власної етнокультурної спільноти, а до формування особливих стратегій колонізації, на прив'язку своєї самототожності до ідеї імперської (стосовно Габсбургів) культурно-цивілізаційної місії.

У даному разі політичні й економічні фактори культурної поліглосії у досліджуваному регіоні зумовлювалися зокрема такими чинниками:

по-перше, присутність в Галичині колонізаційних дискурсів імперської (німецької) мегакультури. Культури націй та народностей на згаданих територіях будували свої проекти в явній або прихованій опозиції до цих колонізаційних дискурсів, адже їх завданням було проникнення і деструкція базових елементів, базових міфів національної ідентичності: міфу походження і м'яму майбуття/порядку народів краю;

по-друге, наявність мегакультурного простору, в якому одночасно присутні кілька можливих національних культур з невизначеними культурними межами між самими цими культурами;

по-третє, формуванням регіональних мегасистем із загальною мовою (німецька, польська, єврейська тощо);

по-четверте, внаслідок переходу до рефлексійної стадії національної ідеї відбувається актуалізація ситуації полікультурності.

¹ Цит. за: Яковенко Н. "Україна між Сходом і Заходом": проекція однієї ідеї // Н. Яковенко. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. - К., 2002. - С.333.

² Норберт Еліас. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. - Том I-II. - К., 2003. - С.30-36; Seafowl Nicolas. Die Ukrainer und Ihre Nationale Identität // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. - München, 1999. - Nr.3. - S.125, 126, 132-133.

³ Див.: Пименов В. В. Этнология: предметная область, социальные функции, понятийный аппарат // Этнология / Под ред. Г. Е. Маркова, В. В. Пименова. - М., 1994. - С.5-14; Думко Б. А. Психология типов личности, народов и эпох. - Екатеринбург, 2001. - С.465-466.

⁴ Див.: Контактные зоны в истории Восточной Европы: Перекрестки политических и культурных взаимодействий / Ред. А. М. Некрасов и др. - М., 1995; Дацкевич Я. Україна між Заходом і Сходом (XIV-XVIII ст.) // Записки НТШ. - Львів, 1991. - Т.222. - С.28, 44; Раковський Г. В. Поселення, житло і садиба Галицько-Волинського історико-політичного пограниччя: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Львів, 2003. - С.9, 11.

⁵ Див. наші дослідження: Джерела до історії етноціональних спільнот у Галичині (XVIII - поч. ХХ ст.) // Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej - przeszłość i terazniejszość. Серія: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój, №1. - Toruń-Kijów, 2002. -

- S.241-248; Габсбурзька монархія як інтегратор Центрально-Східної Європи: почальні досвід Галичини // "Європейський вибір України - очима молодих", - Івано-Франківськ, 2003.
- ¹⁰Лозинський Р.М. Етнічний склад міського населення Галичини (історико-географічне дослідження): Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. - Львів, 2000. - С.3-4.
- ¹¹Див.: Культурні традиції Дністра. Мультинаціональна культурно-історична спадщина Наддністрянщини. - Івано-Франківськ, 2001. - С.70, 119, 126, 136, 143, 149.
- ¹²У періодизації історії названому регіону дотримуємося схеми наступних досліджень: Сиреджук П.С. Історія заселення Галицької землі в XIV-XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Львов, 1989; Лозинський Р.М. Вказ. праця.
- ¹³Баган О. Галичини як геополітичний фактор // Олег Баган. Українська Пентіда. Геополітичні теми сучасної України. - Дрогобич, 2002. - С.148.
- ¹⁴Сиреджук П.С. Указ. соч. - С.7-8; Він же. Першовитоки Прикарпаття // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилова. - Івано-Франківськ, 2003. - С.41-54.
- ¹⁵Див.: Капрак М. Правовий устрій вірменської громади Львова XIV-XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.), - К., 2002. - Вип.2. - С.146; Остапчук О. Самоврядування середньовічних вірменських колоній на Буковині // Середньовічна Свірона: погляд з кінця ХХ ст. / Матеріали наукової конференції 16-18 березня 2000 р. - Чернівці, 2000. - С.126, 130.
- ¹⁶Сиреджук П.С. Історія заселення Галицької землі в XIV-XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Львов, 1989. - С.9.
- ¹⁷Монастир І. Українсько-німецькі етнокультурні взаємини у Галичині // Галичина: науковий і культурно-просвітівий краснавчий часопис. - Івано-Франківськ, 2002. - №8. - С.198.
- ¹⁸Він же. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1940). Ч.1. Австро-Угорський період. - Західно-Українська Народна Республіка (1772-1923). - Івано-Франківськ - Коломия, 2002. - С.162.
- ¹⁹Капрак М. Вказ. праця. - С.147.
- ²⁰Сиреджук П.С. Історія заселення Галицької землі в XIV-XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Львов, 1989. - С.9.
- ²¹Там же. - С.10-11.
- ²²Там же. - С.12.
- ²³Гурик М.І. Соціально-економічний розвиток міст і містечок Галицької землі в другій половині XVI - першій половині XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Чернівці, 2002. - С.11.
- ²⁴Лильо І. Фінансові стосунки єврейської громади та органів міського самоврядування Львова в 30-50-х рр. XVIII ст. // Вісник Прикарпатського університету. - Вип. VII. Історія. - Івано-Франківськ, 2003. - С.26-27.
- ²⁵Див.: Туров Н. Еbrei и христиане в Восточной Речи Посполитой. Проблема контактов в контексте истории становления учения хасидов // Judaica Rossica. Вип.2: Памяти С.А.Сандлера. Сб. статей / Отв. ред. Л.Ф.Карле. - М., 2002. - С.89, 95-96.
- ²⁶Metzler Wilhelm. Galizien, Land und Leute // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. Unter Mitwirkung von K. Bechtloff, J. Bill, J. Enders, E. Ladenberger, J. Lanz, W. Metzler, S. Müller und J. Strohholz. / Zusammengestellt von J. Kramer. - Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. - S.9-10, 17, 18.
- ²⁷Андрющенко І. Польща між двома імперіями // Nad Wisłą i Dniem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej - przeszłość i terazniejszość. Seria: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój, №1. - Tomasz-Kijów, 2002. - S.86-87.

The periodicities and general characteristics of the main ethnic groups of Halichina during the period of Habsburg monarchy rule is investigated, its significance as a boundary territory and a small motherland of many nations is shown.

Отримано 20.03.2005.

Ана
рекламний
Іта. II Де

В у
пострадав
збирчої
українськ
кампанії

Вод
залишає
радянська
партії з по
методолог
"конгрес
"опортун
національ
писали в з

На с
чатковано
і організа
українськ
рр. приду

У да
у діяльнос
існуючий
революції
Наслідком
підписанн
громадськ
законодав
Цей докум

Про
збудило ж
надано пр
партій, раз
відбулося
визначили
період.

Твор
Сумського

ТОВСТУХА П.В.

ПЕРШИЙ ДОСВІД ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (1905 - 1907 рр.)

Аналізується діяльність українських політичних партій в період революції 1905 - 1907 рр., висвітлюється їх участь у виборчих кампаніях до I та II Державних дум.

В умовах динамічного формування багатопартійності в Україні у пострадянський період і у зв'язку з переходом з 2006 р. до пропорційної вибороці системи позитивний політичний досвід, отриманий молодими українськими політичними партіями на початку ХХ ст. в ході виборчих кампаній до I і II Державних дум, набував значної актуальності.

Водночас питання українського національного руху початку ХХ ст. залишається одним з найменш вивчених. З утвердженням сталінізму радянська історіографія висвітлювала діяльність українських політичних партій з позиції гіпертрофованого класового підходу, марксистсько-ленінської методології. Тому ці партії історики радянської доби характеризували як "контрреволюційні", "націоналістичні", а їх тактику - як "угодовську" та "опортуністичну". Складася парадоксальна ситуація: про український національний рух писали лише як про "буржуазний націоналізм" або не писали взагалі.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки започатковано комплексну наукову розробку історії основних політичних партій і організацій в Україні на початку ХХ ст. Значна увага питанню тактики українських політичних партій і їх участі у виборчих кампаніях 1906-1907 рр. приділяється в працях С. Телешуна і А. Павка².

У даній роботі ставиться за мету дослідити проблеми парламентаризму у діяльності українських політичних партій у 1905-1907 рр. і узагальнити існуючий досвід. Російському царизму не вдалося придушити силово революційну хвилю жовтня 1905 р. і він змушений був піти на поступки. Наслідком широкомасштабного жовтневого політичного страйку стало підписання 17 жовтня Миколою II Маніфесту, у якому народові обінчали громадські свободи і декларувалося скликання російського парламенту - законодавчої Державної думи із залученням до виборів усіх верств населення. Цей документ мав надзвичайно важливі наслідки.

Проголошення Жовтневого маніфесту викликало велике піднесення й збудило надії на лібералізацію політичної системи. Нового імпульсу було надано процесові масової самоорганізації суспільства, тобто утворенню партій, рад, профспілок та інших громадських організацій. Саме у цей період відбулося формування та становлення провідних політичних сил, які визначили характер та динаміку суспільно-політичних подій у наступний період.

² Товстуха Павло Васильович - старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Слід зазначити, що особливо міцні позиції на Україні мали загальноросійські політичні партії. Ліве і праве крило російського лібералізму тут було представлене Конституційно-демократичною партією (кадетами) і "Союзом 17 жовтня" (октябристами), які виникли відразу після проголошення Маніфесту. Серед партій консервативно-монархічного табору варто виділити "Союз русского народа", який став об'єднувачем центром чорносотенного руху. Відділи "Союзу", які діяли в Україні, налічували понад 164 тис. членів³. Зростала також і чисельність лівих російських партій - есерів, меншовицької та більшовицької фракції РСДРП. Не залишились осторонь від революційних подій і українські політичні сили. Проте вони, як засвідчує історичний досвід, через свою нечисленність і організаційну роздробленість виявилися не готовими скористатися повною мірою політичними змінами 1905 р.⁴

Вже на першому етапі революції в Наддніпрянській Україні на політичну арену вийшло чотири національних партії - Революційна українська партія (РУП), Українська соціал-демократична "Спілка", Українська народна партія (УНП) і Українська демократична партія (УДП). Всі вони ще знаходились на стадії становлення і організаційного оформлення. Так, наприклад, навесні 1905 р. радикальна течія в УДП утворила свою власну партію - Українську радикальну партію (УРП). Проте подібність платформ, ідеологічних зasad УДП і УРП змусила ці дві партії вже наприкінці 1905 р. об'єднатися в одну організацію - Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Партія за своєю програмою і тактикою була подібна до російських кадетів, за виключенням постановки питання про автономію України, і в цілому не відмовлялася від парламентських методів боротьби⁵.

Ідейна та організаційна еволюція РУП завершилася в грудні 1905 р. Частина діячів цієї партії, яка групувалася навколо М. Порша, В. Вишніченка, Д. Антоновича, С. Петлюри, скликала І з'їзд, який поклав кінець офіційному існуванню РУП та проголосив створення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). В основу програми УСДРП було покладено Ерфуртську програму німецької соціал-демократії. У головному партійному документі наголос було зроблено на парламентські, конституційні методи боротьби⁶.

"Спілка" утворилася в грудні 1904 р., коли в результаті розколу від РУП відійшла частина так званих "інтернаціоналістів". РСДРП, йдучи на утворення "Спілки", виходила з потреби включити у сферу свого організаційного і політичного впливу українське революційне селянство і робітничий клас Наддніпрянщини. На Женевській конференції РСДРП (квітень 1905 р.) "Спілка" була визнана автономною складовою частиною на основі окремого статуту. За згодою ЦК РСДРП до структури "Спілки" повинні були перейти всі провінційні організації РСДРП в Україні, крім місцевих організацій у Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі. Проте розгром спілчанських організацій після грудневого повстання 1905 р. і вчинені поліцією арешти їх членів перешкодили формальному об'єднанню "Спілки" з провінційними меншовицькими бюро. Лише в березні 1906 р. було остаточно оформлено приєднання цих організацій до "Спілки". На чолі "Спілки" й надалі залишався Головний Комітет у старому складі. В результаті

посилен
відрізняє
перетвор
відобраз
Зрозуміл
Державн

Укр
1901 - на
в період
співробі
відвітко
свідомос

ОТ
парламен
відбулис
парламен
УДРП. У
приєднал
Лідери Р
по висхід

Ва
антидемо
Три чвер
багатост
законода

УД
на широк
міркуван
депутатів
діяльності
партії, як
Цей такт
бліскучу
стверджу
кадетсько
практичн
УДРП до
А.Грабов
пройшов

Весь
депутати.
інтеліген
чуваочим
політичн
безпартій

1 т
Українсь

їні мали загальний лібералізм і зв'язок (кадетами) і були після практичного табору заснованими центром. Підтримували понад чотири партії - есерів, які вийшли з роздробленості після змінами

їні на політичну сцену. Українська партія і народна партія знаходились на приклад, навесні 1905 р. - Українську земельну політичну засаду об'єднаніся в одну (УДРП). Партія кадетів, залишилася, і в цілому не

в грудні 1905 р. В. Винниченко, який був вже офіційним представником демократичної партії, було покладено під час засідання парламенту на практиці методи

розвитку від РУП ДРП, йдучи на державу у сферу свого впливу. Інне селянство і земельні споруди РСДРП були покладено під час засідання парламенту "Спілки" в Україні, крім с. Проте розгром 1905 р. і вчинені засіданні "Спілки" після 1906 р. було засіданням "Спілки". На чолі з М. Міхновським виникла наприкінці 1901 - на початку 1902 р. на власній ідейній та організаційній основі⁸. УНП в період революції діяла самостійно, але не змогла налагодити тісні зв'язки і співробітництво з іншими українськими партіями, які сторонилися від відвертого націоналізму. УНП відігравала помітну роль у розвитку національної свідомості саме тим, що чітко поставила вимогу самостійності України⁹.

Отже, загалом українські політичні партії не відмовлялися від парламентських методів діяльності. Під час виборів до I Державної думи, які відбулися в лютому - березні 1906 р., вони отримали перший досвід парламентаризму. Активну участь у виборчій кампанії, щоправда, взяла тільки УДРП. УНП у виборах до Державної думи участі не брала. УСДРП і "Спілка" присидналися до бойкоту Думи, який оголосили російські ліві політичні партії. Лідери РСДРП і есерів сподівались, що революція буде й далі розвиватись по вихідній лінії. Згодом тактика бойкоту була визнана помилковою.

Варто зазначити, що вибори до Думи відбувалися на підставі антидемократичного виборчого закону, опублікованого ще в грудні 1905 р. Три чверті робітників були позбавлені виборчих прав. Вибори були багатоступінчастими, фактично становими і нерівними. Дума мала не законодавчий, а узгоджувальний характер.

УДРП, яка не знехтувала можливістю представити українські справи на широкий публічний суд з допомогою парламентської трибуни, з тактичних міркувань, викликаних зневірою у своїх шансах провести в Думу власних депутатів, застосувала тактику блокування як метод партійно-політичної діяльності. УДРП присидналася до наймасовішої і найвпливовішої опозиційної партії, якою на той час була партія російських конституційних демократів. Цей тактичний розрахунок для УДРП виявився вдалим: кадети здобули близькую перемогу на виборах, одержавши 37,4% місць у Думі¹⁰. Можна стверджувати, що українські ліберали відібрали в російський парламент на кадетському коні завдяки продуманій тактиці і здобули при цьому досвід практичного застосування одного з методів політичної діяльності. Зусиллями УДРП до парламенту було обрано І. Шрага, П. Чижевського, А. В'язова, А. Грабовецького, М. Біляшевського, які пройшли по списку кадетів. В. Шемет пройшов до Думи персонально від партії¹¹.

Всього до Думи від деякими українськими губерній було обрано 102 депутати. Серед них було 24 поміщики, 42 селянина і 26 представників міської інтелігенції. За партійною ознакою 38 депутатів були кадетами і співчуттями цієї партії, 28 - трудовиками¹². Трудова група являла собою не політичну партію, а парламентську фракцію і об'єднувала, в основному, безпартійних селян - членів Думи.

1 травня українські ліберали стали ініціаторами створення в Думі Української думської громади. Поступово українська фракція завдяки підтримці

селянських депутатів зросла до 45 чоловік. Очолив її адвокат і громадський діяч з Чернігівщини Ілля Шраг. В основу політичної платформи Української громади була покладена боротьба за автономію України, що відповідало програмним засадам УДРП. Щодо головного питання революції - аграрного - в громаді не існувало єдиної думки. Кадетські депутати відстоювали передачу селянам частини поміщицьких земель за викуп, а селянські - підтримували платформу трудовиків - конфіскацію поміщицьких земель і націоналізацію всієї землі. Для висвітлення своєї діяльності в Думі громада заснувала друкований орган - журнал "Український вестник", у якому співпрацювали М.Грушевський, М.Туган-Барановський, І.Франко¹³.

Українська парламентська група мала формально невизначений статус і змушені була працювати у складі більших всеросійських фракцій - кадетів і трудовиків. Але вона виявилася найчисленнішою серед усіх інших неросійських парламентських клубів. Тому об'єктивно Українська парламентська громада відіграва провідну роль у створенному в травні 1906 р. Союзі автономістів, що об'єднував парламентські групи неросійських народів і стояв за перетворення Російської імперії у федераційну державу. Українські депутати підготували також окрему декларацію у справі української автономії. Та вони не встигли обнародувати її з парламентської трибуни, бо 8 липня 1906 р., за день до запланованого виступу, Микола II розпустив Думу і видав указ про вибори нової¹⁴.

Підготовка до виборів і сама виборча кампанія до II Державної думи стала першою в історії Росії серйозною політичною кампанією, в якій брали участь практично всі політичні партії і організації. Накопичення революційного досвіду змусило теоретиків лівих партій, які бойкотували вибори до I Думи, переглянути свої позиції. Проте всі соціал-демократи, як і представники інших лівих політичних партій, сприймали парламент не стільки як інструмент для реалізації своїх завдань, а як трибуну для пропаганди своїх поглядів.

Революція сприяла зростанню радикалізму опозиційного руху в країні в цілому. Одночасно вона висунула для всіх опозиційних сил в число найбільш значних і актуальних проблем формування єдиного блоку для протидії самодержавству. Ще напередодні виборчої кампанії в жовтні 1906 р. лівокадетська газета "Товарищ" писала: "Питання про блоки за свою суттю зводиться до питання про припустимість компромісів в політиці. Нема жодної партії в світі, яка б беручи участь в політиці, не здійснювала б компромісів"¹⁵. Проте, як засвідчила російська дійсність, порозуміння не вдалося досягти не лише між близькими за ідеологією партіями, а навіть у формально єдиній РСДРП. Меншовики і більшовики вели між собою більш жорстку, ніж раніше, ідейну боротьбу, причому кожна сторона була абсолютно переконана у своїй правоті. Лідер більшовицької фракції В.Ленін ототожнював справу революції зі своєю власною партією, а інші марксистські партії він міг зараховувати до найлогічніших ворогів. Про вождя більшовиків можна сказати, що він хотів бути "більшим марксистом, аніж сам Маркс"¹⁶.

Стосунки між українськими політичними партіями були не набагато кращими, ніж в середовищі російських соціал-демократів. Про це свідчить серія публікацій з проблемами блоків і угод на сторінках української юденської

легальної газети 1906 р. акції якісь заходи тісніших зв'язків підготовки констатували порозуміння сподіватись ціла серія публікацій перетворила

Як не змогла досягти губернії України УСДРП лише чисельну, в проголосила практично прещит, визначивши фактично позицію

Передвиборчий та тативність. Причиною цієї вершеність появився УСДРП з боку "Спілкою".

До II Державної думи партія підтримала українську фракцію міснями УДРП, партійних лідерів України УДРП, національними кадетами і національно-політичному соціалістів, та

Підсумуючи, М.Грушевський, що відзначив, що УДРП зробив все можливе, щоб зробити УДРП, національно-політичним соціалістів, та

Відповідно, трудовиків. Економічна політика УДРП покладала прогресивні очікування на Думі за проекти поправок до Конституції України, які були підтримані

ї громадський
Української
відповідало
аграрного
відстоювали
а селянські -
шкіх земель і
Думі громада
ник", у якому
Франко¹³.

змінений статус
акцій - кадетів і
всіх інших
Українська
у травні 1906
неросійських
північну державу.
трані української
акції трибуни, бо
на II розпустив

Державної думи
в, в якій брали
значення рево-
гували вибори
демократи, як і
парламент не
для пропаганди

ого руху в країні
х сил в число
ного блоку для
ї в жовтні 1906
блоки за свою
цісів в політиці.
не здійснювала
порозуміння не
ттями, а навіть у
ї собою більш
була абсолютно
ні ототожнював
ькі партії він міг
важна сказати,
ули не набагато
Про це свідчить
нської щоденної

легальної газети "Рада". В одній з передових статей газета від 20 жовтня 1906 р. акцентувала увагу на те, що УСДРП і УДРП ще не зробили "хоча́кіс заходи для обопільного порозуміння". Газета закликала їх "до більш тісніших зносин між собою, як під час самих виборів, так і під час підготовки до них"¹⁴. Коли виборча кампанія була вже у розпалі, газета констатувала: "На превеликий жаль, справа передвиборчих блоків і порозумінь між поступовими партіями не стойть так гарно, як треба було сподіватись"¹⁵. Харастиро, що саме в цей час на шпальтах газети з'явилась ціла серія публікацій з різкою критикою "Спілки", яка, на думку авторів, перетворилася в асимілятора "в українському вбранні"¹⁶.

Як не дивно, саме "Спілка" стала єдиною українською партією, яка змогла досягти значних успіхів на виборах до II Думи. Від південно-західних губерній України "Спілка" спромоглася провести 14 депутатів, в той час як УСДРП лише одного¹⁷. Здавалося, "Спілка" поступово перетворювалася в чисельну, впливову політичну організацію. Проте організація, яка проголосила себе єдиним представником українського пролетаріату, практично перестала звертати увагу на національні проблеми і це, зрешті-решт, визначило її долю. З кінця 1906 р. партія почала занепадати і згодом фактично перестала існувати як самостійна організація.

Передвиборча діяльність УСДРП мала надзвичайно низьку результативність, що практично позбавило її представництва в Державній думі. Причиною цього можна назвати кілька обставин: організаційну недовершеність партії; відсутність політичного досвіду; негативне ставлення до УСДРП з боку російської соціал-демократії; ворожнечу між УСДРП і "Спілкою".

До II Державної думи жоден член УДРП не потрапив, але на виборах партія підтримала депутата І Думи П.Чижевського, який знову організував українську фракцію під назвою Українська трудова громада. Слабкими місцями УДРП були її ідеально-політична строкатість і слабкість зв'язків партійних лідерів з масами. Варто зазначити, що в політичному спектрі України УДРП в 1905-1907 рр. розташувалася в "центрі" як серед національних партій (між УСДРП і УНП), так і загальноросійських (між кадетами і народними соціалістами). "Демократична" частина партії в політичному плані орієнтувалася на кадетів, а "радикальна" - на народних соціалістів, трудовиків і есерів¹⁸.

Підсумки виборчої кампанії на сторінках "Ради" підводив М.Грушевський. Він змушений був констатувати, що українці на виборах до II Державної думи переважно виступали "членами російських партій" і закликав обраних депутатів з двох великих блоків у Думі - "кадетського" і "трудового" - перевагу надавати другому¹⁹.

Відповідно до загальної тенденції Українська громада вийшла до фракції трудовиків. Вона налічувала 47 чоловік. В основу своєї діяльності Громада покладала програму УДРП. З цієї причини діяльність українських депутатів у II Думі за програмними вимогами і тактикою мало чим відрізнялась від попередників. Очолював фракцію П.Чижевський, який разом з відомим українським кооператором В.Доманицьким почав видавати журнал "Рідна справа (Віснік з Думи)".

ІІ Державну думу було розпушено 3 червня 1907 р. Микола ІІ видав виборчий закон, який забезпечував цілковиту перевагу в новому складі парламенту представників буржуазії і поміщиків. Таким чином, вся історія парламентської діяльності українських політиків охоплює загалом близько 170 днів - саме стільки, скільки діяли І і ІІ Думи. Але з погляду здобутого політичного досвіду ця діяльність мала неоціненне значення. Під впливом пробудження села українські діячі, які перед тим діяли під крилом російських партій, укріпились у переконанні про потребу повернення до національних форм організації. Оптимізм, породжений досвідом 1906-1907 рр., дозволив лідерам українського руху пережити період реакції між двома революціями, а національні політичні партії, які не дуже голосно заявили про себе, відіграли провідну роль в Українській революції 1917-1920 рр.

¹Новітня історія України (1900-2000); Підручник А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. - К., 2000. - С.160-161.

²Телемун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX - на початку ХХ століття. - К., 1996; Павло А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX - початок ХХ століття: зародження, становище, діяльність, історична доля. - К., 1999.

³Павло А.І. Вказ. праця. - С.194.

⁴Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. - К., 1996. - С.86.

⁵Новітня історія України (1900-2000). - С.64-66.

⁶Там само. - С.61.

⁷Павло А.І. Вказ. праця. - С.141-142.

⁸Там само. - С.80.

⁹Новітня історія України (1900 - 2000). - С.59-60.

¹⁰Басматов М., Гусев К., Позднякова В. Сотрудничество и борьба: Из опыта отношений КПСС с непролетарскими и некоммунистическими партиями. - М., 1988. - С.87.

¹¹Павло А.І. Вказ. праця. - С.154.

¹²Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. - К., 1993. - С.117.

¹³Там само.

¹⁴Грицак Я.Й. Вказ. праця. - С.89.

¹⁵Кускова Е. О блоках // Товарищ. - 1906. - 28 жовтня (10 листопада).

¹⁶Валцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії / пер. з польськ. Д. Андрухів. - К., 1999. - С.294.

¹⁷Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Рада. - 1906. - 20 жовтня.

¹⁸Про блоки // Там само. - 1906. - 17 грудня.

¹⁹Асимілятори в українському виборах // Там само. - 1906. - 22 грудня.

²⁰Павло А.І. Вказ. праця. - С.144.

²¹Там само. - С.154.

²²Грушевський М.С. Нова Дума і українці // Рада. - 1907. - 15 лютого.

Activities of the Ukrainian political parties during the Revolution period (1905-1907) are analyzed. Their participation in election campaigns to the I and the II State Dumas is shown.

Отримано 4.07.2005.

В
Аналіз
навколо ук
Розглядається
початку 40-х

Приго
таємних гли
дискусій. Се
політиці кін
розглядати і
зослідження
розумінні -
внутрішньо
широкому - і
та про ста
активізація
шансом для
об'єктом по
об'єднання

Перш
оцінці само
розцінює фе
Другої світо
та О.Субтельн
а С.Кульчиц
тику"³. Нас
складно і с
основні об'є

В 30-т
суперечност
питання. Ск
карту" у вел

Перш
Польща, Ру
втримати пі
- Англія, Фр
задоволини

Третя
бажали розі
полагав у ти

Зякун
гуманітарн

ЗЯКУН А.І.

"УКРАЇНСЬКА КАРТА"
В КІНЦІ 30-Х - НА ПОЧАТКУ 40-Х РОКІВ ХХ СТ.

Аналізується складна і суперечлива дипломатична гра, що відбувалася навколо українського питання напередодні Другої світової війни. Розглядається механізм об'єднання українських земель у кінці 30-х - на початку 40-х рр. ХХ ст.

Приголомшливи події Другої світової війни поглинули і заховали в своїх таємних глибинах багато парадоксальних ситуацій, навколо яких не вищають дискусій. Серед них питання про роль українського фактору у зовнішній політиці кінця 30-х - початку 40-х рр. ХХ ст. Глибина питання дозволяє розглядати його в декількох площинах, виходячи із визначеного об'єкту дослідження. На думку О.Бойко, є два розуміння цього питання: "увузькому розумінні - це питання про місце і роль українського фактору у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому - це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та про створення власної української державності"¹. На нашу думку, активізація ролі українського фактору у тогоджі зовнішній політиці - стало шансом для об'єднання українських земель. Дотримуючись цієї позиції, об'єктом подальшого розгляду стали передумови, механізм та наслідки об'єднання українських земель в кінці 30-х - на початку 40-х рр. ХХ ст.

Перш за все, слід відмінити розбіжності, що існують серед істориків в оцінці самої суті та характеру цього об'єднавчого процесу. Так, Д.Боффа розцінює факт входження українських земель до складу УРСР напередодні Другої світової війни як "анексію"², Н.Верт - як "включення"³, А.Жуковський та О.Субтельний - як "формальне інкорпорування, назване 'возз'єднанням'", а С.Кульчицький - як "возз'єднання, що носило характер акції окупаційного типу"⁴. Наявність таких неоднозначних оцінок пов'язана з надзвичайно складною і суперечливою міжнародною обстановкою, в якій здійснювалися основні об'єднавчі події.

В 30-ті рр. ХХ ст. політичне життя Європи було переповнене різними суперечностями. Одним з напрямків протистояння держав стало українське питання. Складалося декілька груп країн, що намагалися розіграти "українську карту" у великий дипломатичний грі.

Перша група - це країни, до складу яких входили українські землі - Польща, Румунія, Чехословаччина і Радянська держава. Вони намагалися зтримати півландні території і, по можливості, приєднати нові. Друга група - Англія, Франція, США, які, маніпулюючи українським питанням, праґнули задоволити власні геополітичні інтереси.

Третя група - Німеччина та Угорщина - за рахунок українських земель бажали розширити свої кордони. Як зазначає О.Бойко, "драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг

¹ Зякун Алла Іванівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри соціо-гуманітарних дисциплін Української академії банківської справи.

вирішити українського питання. У цей час все фактично залежало від балансу інтересів, в першу чергу, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захищати"¹⁰.

Першою "українську карту" почала розігрувати Німеччина. У березні-травні 1933 р. під час таємних нарад Розенберга з італійськими та англійськими державними діячами обґруntовується "план поділу Росії шляхом відриву від Рад України", а у 1936 р. Гітлер на з'їзді нацистської партії у Ниориберзі зауважив, що якби запоювати Україну, Урал і Сибір, то "кожна німецька господарка відчула б, наскільки й життя стало легшим"¹¹. Такого характеру заяви німецького керівництва були спрямовані на умиротворення європейських держав, приховуючи справжні плани Німеччини. Вони мали конкретні результати вже в кінці вересня 1938 р. Відводячи віл себе загрозу, Англія та Франція у Мюнхені розпочали поділ Чехословаччини.

Ключовою проблемою поділу стало питання про долю Закарпатської України. Засікаленість Закарпатською Україною демонстрували Німеччина, Угорщина, Польща, Румунія та Югославія. Співробітник американського посольства у Варшаві Д.Бідл зазначав, що "напередодні Мюнхенської конференції і на ранньому етапі пост-мюнхенського періоду питання незалежності Української держави було однім із центральних"¹².

Угорщина домагалася відокремлення чехословакської території, заселеної угорянами, і надання словакам і західним українцям права на самовизначення. Польща підтримувала ці плани і акцентувала увагу Німеччини на антирадянській спрямованості "польсько-угорського кордону через Закарпатську Русь" як міцного бар'єру проти Росії¹³. Румунія та Югославія виступили проти польсько-угорських планів, побоюючись посилення цих держав.

Випереджаючи наміри держав - учасниць Мюнхенської конференції, празький уряд 10 жовтня 1938 р. проголосив Чехословаччину федерацією трьох народів - чехів, словаків та українців. Намагаючись захищати власні етнічні кордони наступного дня Закарпаттю було надано автономію і визнано автономний уряд Карпатської України¹⁴. На початку листопада 1938 р. під впливом Німеччини Карпатська Україна передала Угорщині 1856 кв.км своєї території з містами Ужгород та Мукачів і населенням 180 тис. чоловік¹⁵.

Після проголошення Карпатської України українська карта стає козиром в руках Німеччини, що використовує її як засіб тиску та шантажу і на союзників, і на противників. В грудні 1938 р. українське питання активно почало розроблятися німецьким командуванням. Французький посол в Берліні зазначав, що "...Дослідницький центр Розенберга, відомство д-ра Гебельса... ретельно вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається, ...важе встановлено - створити Велику Україну... проведення у Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна"¹⁶.

Зберігши Закарпатську Україну, Гітлер намагався використати її як антирадянську силу. Це підтверджують подальші події. 12 лютого 1939 р. тут відбулися вибори до краївого сейму, в яких взяли участь 92,5%

СУМСЬКА СТАРОВІДНА
населення, (УНО), як організації

Таки Німеччини, Карпатської Польщі та 1939 р. Гітлер Богемію та Україну. У кореспонденції роботу сей прийнявши

Березня західних держав. Найбільше пакту Угорщина та Франція

Хоча "українську карту" розігрувати таємний уряд набуває значення представників Карпатської Польщі. З цією поблизу Відня передбачалося міністерством пожежі в відлучання одне за одним Керівництво української незалежності серії катасміката

Отже, визначитися з участию в Чернігівській війністіні повинен був але думав Сходу..."¹⁷.

Активна викликана канський іс-

затежало від
відношення сил,
на У березні-
їйськими та
поділу Росії
нацистської
зарубіжні
і Сибір, то
мало легшим"
справжні плани
бересня 1938 р.
зпочали поділ

Закарпатської
чи Німеччина,
американського
і Мюнхенської
рібоду питання
них".
іторії, заселеної
амовизначення.
Німеччини на
кордону через
та Югославія
посилення цих

кої конференції,
ну федерацію
ахистити власні
шомію і визнано
ада 1938 р. під
1856 кв.км своєї
ис. чоловік".
рта стає козиром
та шантажу і на
питання активно
узький посол в
відомство д-ра
оби, здається,...
Польщі, Румунії
у сприятливий
их добровольчих

икористати її як
2 лютого 1939 р.
ти участь 92,5%

населення, з них 92,4% проголосували за Українське національне об'єднання (УНО), яке очолив А. Волошин¹³. В цей же час було створено військову організацію - Карпатську Січ, що нараховувала 10-12 тис. бійців¹⁴.

Таким чином, від тактики зацікавленого нейтралітету в кінці 1938 р. Німеччина переходить до зближення і демонстративної підтримки Карпатської України на початку 1939 р., змусивши нервувати Угорщину, Польщу та СРСР. Однак добре стосунки були нетривалими, вже 6 березня 1939 р. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, окупувавши Богемію та Моравію і давши дозвіл Угорщині ввести війська в Карпатську Україну. Українські національні сили не погодились з цими діями. Заявивши кореспонденту агентства "Рейтер", що "Німці нас зрадили...", вони розпочали роботу сейму Карпатської України і 15 березня обравши президента та прийнявши конституцію, проголосили незалежність Карпатської України.

Березневі події 1939 р. викликали занепокоєння у правлячих колах західних держав, а зацікавлені країни нарешті зіткнули з подегденням. Найбільше виграла Німеччина. Вона привернула до антикомінтернівського пакту Угорщину, нейтралізувала на деякий час Польшу і заспокоїла СРСР, створюючи передумови для подальшого зближення.

Хоча німці і відмовилися від ідеї створення "Великої України", "українську карту" міцно тримали в руках. В квітні 1939 р. вони знову почали розігрувати її, враховуючи нові обставини. Окрім успіхами Гітлер віддає таємний указ готоватися до нападу на Польщу, і українське питання знову набуває значущості. У Берліні відбувається таємна зустріч лідерів ОУН та представників "третього рейху", на якій було вирішено з членів ОУН та вояків Карпатської Січі почати формувати групи для підривної ліяльності проти Польщі. З цією метою було створено центри спеціальної підготовки у таборах поблизу Відня, Брюннштадта, Ганновера у Східній Пруссії¹⁵. За планом передбачалося використати українців як каталізатор нової війни. Радник міністерства закордонних справ Німеччини Клейст зазначав: "...Вогнище пожежі в українських районах даго б Німеччині привід для восиного вторгнення у значних розмірах. Весь цей проект зустрічач у Берліні лише одне застереження. Це - можлива реакція Радянського Союзу"¹⁶. Керівництво ОУН робило власні ставки на союз з німцями. Дослідник українського націоналізму Джон Армстронг писав: "Всі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли, що вона може з'явитися тільки із серії катастрофічних змін у Східній Європі. Единою подією, яка могла б викликати такі перетворення, була велика війна"¹⁷.

Отже, навесні 1939 р. питання нової війни було вирішено. Залишалося визначитися з часом та основними учасниками театру дій. Як згадує У. Черчіль, ще до підписання радянсько-німецького пакту Гітлер з впевненістю заявив своїм головнокомандуючим, що "...Конфлікт з Польщею повинен був виникнути рано чи пізно. Я уже прийняв таке рішення весною, але думав спочатку виступити проти Західу, а потім уже проти Сходу..."¹⁸.

Активізація українських самостійників на західних кордонах СРСР викликала занепокоєння радянського керівництва. Як зазначає американський історик Василь Дмитришин, "стурбованість Сталіна з приводу

національної проблеми відіграва важливу роль в укладенні нацистсько-радянського пакту від 23 серпня 1939 р.²⁰ З іншого боку, цей фактор не слід перебільшувати, оскільки ставки у тодішній військово-дипломатичній грі були набагато вищими. Гітлер розумів, що СРСР має власні інтереси щодо Західної України і ні в якому разі не допустить, щоб цей вигідний стратегічний плацдарм був зайнятий німецькими військами і таким чином перетворився у засіб постійного тиску на Радянський Союз. Тому потрібно було домовлятися, йти на поступки. З травня 1939 р. розпочинається серія взаємних зондувальних спроб налагодження стосунків між СРСР та Німеччиною з метою встановлення союзницьких відносин. Завершальним етапом цих зустрічей стало підписання радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р.

Умови, на яких було підписано пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР, на сьогодні вже загальновідомі, вони пояснюють подальші дії цих двох сторін. Радянське керівництво змусило Німеччину відмовитися від плану створення "Великої України", а тасмний протокол "про сфери впливу" розділив Польщу, склавши передумови для нових територіальних придбань Німеччини та СРСР: "У разі територіально-політичних змін в областях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини та СРСР будуть розмежовуватися по лінії рік Нарев, Вісла і Сян. Питання... збереження незалежності Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути достаточно з'ясовано лише в ході дальнішого політичного розвитку... обидва разом'язуватимуть це питання в дусі оружньої обопільності згоди..."²¹.

Наслідки цієї домовленості теж загально відомі. Німеччина отримала від СРСР "865 тис. тонн нафти, 140 тис. тонн марганцевої руди, 14 тис. тонн міді, 3 тис. тонн никелю, 101 тис. тонн бавовни-сирцю, понад 1 мільйон тонн лісоматеріалів, 11 тис. тонн льону, фосфати, платину і майже півтора мільйони тонн зерна"²². Все, що потрібно було їй для початку нової війни, а Радянська держава внаслідок військової кампанії компенсувала свої витрати новими землями. Щоб мати повну картину об'єднавчих процесів проаналізуємо хід подій вересня 1939 р.

1 вересня 1939 р. німецькі війська порушивши кордон Польщі, розпочали Другу світову війну. Під час військових дій, виконуючи попередні плани Гітлера, німці активно використовували український елемент для дестабілізації Польщі. Німецькі інформаційні агентства активно поширювали відомості про заворушення серед українського населення. Наприклад, 12 вересня 1939 р. повідомлялося, що: "...серед українського населення у Східній Галичині зростає антипольський рух... неминучим є збройне повстання". Або: "Східна Галичина охоплена повстанням... У районах між Коломиєю та Снятином українські селяни підпалили багато маєтків польських поміщиків"²³.

Ця інформація використовувалася ще як тиск на Радянський Союз з метою спонукати його до якнайшвидшого початку воєнних дій проти Польщі. З одного боку, це полегшило б виконання вермахтом стратегічного завдання - остаточного розгрому польської армії, з іншого, - ослабило б позиції СРСР. У телеграмі послу в Москві Фрідріху фон дер Шуленбургу 15 вересня 1939 р. Ріббентроп висловив призначену для Сталіна думку: "Якщо не розточиться

російська ін
в районі, ін
Оскільки ми
чи адмініст
восених опе
утворення
України, де
західноукра
колах. Най
командуван
штабу верх
можливість
створення п
це розрахов
антитульсь
Німеччинов

Радянськ
так і не дочек
розпочати зб
Гржибовськ
залишена бе
випадковося
Радянський
брата - укра
нія привезли
Радянський
Армії - дати
населення З

Вторі
українським
"Забираєте
владу до сво
вами! Нехай

Радянськ
допомогу на
зарубіжним
американськ
по хуторах
будь-якому є
з молоді біл
зводили три
прапорами
Василь Дмит
визволення
ентузіазму
Менінг: "І
українці з пі
На це посили

російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, що лежить на Схід від німецької зони впливу, політична пустка. Оскільки ми, зі свого боку, не маємо намірів здійснювати будь-які політичні чи адміністративні дії на цих територіях, крім того, що є необхідним для воєнних операцій, то без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав”²⁴. Прозорий натяк стосувався, звичайно, Західної України, де німці не полішали надії під час поділу Польщі створити західноукраїнську державу. Це питання активно обговорювалося в німецьких колах. Найбільший ентузіазм з приводу цієї ідеї виявляло військове командування. Зокрема, на нараді 12 вересня 1939 р. Ріббентроп і начальник штабу верховного головнокомандування Вільгельм Кейтель вели мову про можливість поділу Польщі на окремі регіональні утворення, маючи на увазі створення під протекторатом Німеччини західноукраїнської держави²⁵. На це розраховував і голова проводу Андрій Мельник. Тому ОУН, піднявши антипольське повстання в Галичині, встановила союзні стосунки з Німеччиною, щоб встановити контроль за цією територією.

Радянській стороні зволікати далі було небезпечно. 17 вересня 1939 р., так і не дочекавшись повідомлень про падіння Варшави, Сталін наважився розпочати збройну акцію проти Польщі. Польському посту в Москві Вацлаву Грибовському в офіційній ноті було заявлено: “віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася у зручне поле для ускіх випадковостей і сподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР... Радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати - українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кишуть напризбори, залишилися беззахисними. Зважаючи на таку обстановку Радянський уряд дав розпорядження Головному Командуванню Червоної Армії - дати наказ... перевіти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусі”²⁶.

Вторгнення радянської армії в Польщу спочатку підтримувалося українським населенням Західної України, внаслідок вдалого звернення: “Забираюте до своїх рук панську землю... Скидаюте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, виршуїте самі свою долю!... До зброї, наші брати, ми з вами! Нехай живе великий вільний український народ!”²⁷.

Радянська історіографія тривалий час робила наголос на ентузіазм та допомогу населення визволителям. Неоднозначна оцінка цього факту дається зарубіжними дослідниками. Факт радісної зустрічі Червоної Армії відзначає американський професор Ян Гросс: “Потрібно недвозначно сказати, що... по хуторах, селах і містах Червону Армію вітали більші чи менші, але в будь-якому випадку помітні, дружньо настроєні настави. Вони складалися з молоді білоруської, єврейської та української національностей. Люди зводили триумфальні арки, прикрашені червоними або синьо-жовтими прапорами, часом закидали війська квітами... вітали хлібом та сіллю”²⁸. А Василь Дмитришин стверджує, що "...здійснювана в ім'я національного визволення від польського гніту, окупація зустріла мало справжнього ентузіазму з боку жертв цього гніту”. Цю позицію підтримує Кларенс Меннінг: “Радянська армія... зустріла мало ентузіазму, оскільки західні українці з підозрою, ставилися до того, що може принести майбутнє”²⁹. На це посилається і маршал Г.І.Кулик у доповіді Сталіну від 21 вересня 1939

р.: "Переважна маса населення зустрічає Червоної Армію з піднесеним, однак у великих містах, зокрема у Станіславові, інтелігенція і торговці зустрічають стримано"³⁰.

Щоб уникнути сутичок з цивільним населенням, наказом наркома оборони К.Є. Ворошилова заборонялися артобстріл та бомбардування населених пунктів. Однак, не зважаючи на ці заходи, з початком війни ворожість українців до Польської держави стала більш відкритою, а це породжувало насильство як зі сторони українців, так і поляків. В ціому військова компанія в Польщі коштувала Радянській державі ціною 424 убитих і 1042 поранених бійців Червоної Армії³¹. Компенсувалися ці втрати присуднанням нових територій.

Нагадаємо, що за таємним протоколом від 23 серпня 1939 р. до сфер впливу СРСР поряд з Фінляндією, Естонією та Латвією входила Східна Польща (Західна Україна і Західна Білорусь) і Бессарабія. 28 вересня 1939 р. СРСР та Німеччина підписали новий договір про дружбу і кордон, а 4 жовтня додатковий протокол, підписаний у відповідності до умов логовою, детально визначав новий кордон між цими державами. Сторони погодились, що "...Підписаний 23 серпня 1939 року таємний додатковий протокол змінюється в п. I таким чином, що територія Литовської держави входить до сфери інтересів СРСР, поза як з іншого боку Люблинське воєводство і частина Варшавського воєводства входять до сфери інтересів Німеччини..."³². Так, уточнюючи розмежувальну лінію, формально було підтверджено включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР.

В жовтні 1939 р. Західна Україна відчула на собі радянську владу. 22 жовтня пройшли вибори до Народних Зборів Західної України, а 26-28 жовтня у Львові вже відбулося засідання Народних зборів. На ньому було проголошено встановлення Радянської влади на території Західної України і висунуто пропозицію звернутися до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Західну Україну до складу Союзу РСР і возз'єднання її з Радянською Україною. Тут же було затверджено декларацію про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель та про націоналізацію банків і великої промисловості.

1-2 листопада 1939 р. П'ята позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР. 13-15 листопада 1939 р. позачергова Третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР. У постанові Верховної Ради УРСР від 15 листопада 1939 р. цей акт визначався, як возз'єднання³³.

Процес присуднання нових територій до складу СРСР продовжився в 1940 р. Після капітуляції Франції в червні 1940 р. склалися умови для вирішення проблеми бессарабських та буковинських земель, населених переважно українцями. 13 червня Молотов повідомив німецькому послу Шулленбургу про намір Рад анексувати не тільки Бессарабію, але й Буковину, яку не було включено до зони впливу СРСР таємним протоколом 1939 р. 25 червня німці надіслали протест, зауваживши, що ця територія ніколи не належала Росії. Це змусило Молотова піти на поступки, обмеживши радянські претензії Північної Буковиною з Чернівцями. 26 червня 1940 р. Румунії був надісланий ультиматум, в якому вимагалося повернути СРСР Бессарабію і

Північну Буковину¹. Німеччина, підтвердивши умови таємного протоколу 1939 р., "...що не має ніяких політичних інтересів у цьому регіоні...", порадила уряду Румунії піти на поступки. При цьому Гітлер запевняв, що це є тимчасовий акт, який допоможе не тільки повернути втрачену територію, а й завоювати нові. Як згадував Антонеску, Гітлер запевняв, що за "...допомогу у війні Румунія зможе окупувати радянську територію аж до Дністра..."². 28 червня 1940 р. Румунія задовольнила вимогу СРСР. 2 серпня 1940 р. Сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення до складу УРСР Північної Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. Райони Бессарабії, де переважало молдавське населення, та Молдавська АРСР були об'єднані у складі новоутвореної Молдавської РСР.

Отже, в кінці 30-х - на початку 40-х рр., активно використовуючи німецько-радянську дипломатію, СРСР значно розширив свої кордони, автоматично збільшуючи територію найбільшої своєї республіки - Української РСР. На середину 1941 р. територія УРСР розширилась до 565 тис. кв.км., де проживало 41657 тис. чоловік³.

В кінці 1944 р. процес об'єднання українських земель вступив в заключний етап. Після підписання 12 грудня 1943 р. договору про союз Чехословаччини та СРСР склалися сприятливі умови для вирішення долі Закарпатської України⁴. У січні-лютому 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів СРСР Й.Сталін та президент Чехословачької Республіки Е.Бенеш обмінялися посланнями стосовно майбутнього Закарпатської України. Було взято до уваги рішення першого з'їзду делегатів Народних комітетів Закарпатської України, що проходив 26 листопада 1944 р. в Мукачеві, про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Чеське керівництво пішло на зустріч закарпатським українцям, і 29 червня 1945 р. у Москві між СРСР і Чехословачькою Республікою був підписаний двосторонній договір. В цьому зазначалось, що за згодою обох сторін Закарпатська Україна возз'єднується з Україною і включається до складу УРСР⁵. У складі радянської України з'явилася нова область з центром у м.Ужгород.

Так, в умовах миру та протистояння двох найсильніших тоталітарних держав здійснилося споконвічне прагнення декількох поколінь українців - об'єднатися. І навіть ті насильницькі методи, що використовувалися для цього, можуть бути виправдані сучасниками. Україна використала даний часом момент і стала одним цілим.

¹Бойко О.Д. Історія України у ХХ столітті (20-ті - 90-ті роки). Навч. пос. для студ. - Ніжин, 1994. - С.101.

²Боффо Д. Історія Советского союза. В 2-х т. - М., 1990. - Т.1. - С.558-559.

³Верн Н. Історія Советского государства (1900-1991 рр.). - М., 1992. - С.264.

⁴Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів, 1992. - С.118.

⁵Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. - К., 1993. - С.236.

⁶Бойко О.Д. Від. праця. - С.102.

⁷Україна і зарубіжний світ. - К., 1970. - С.245-247.

⁸Українське питання в англо-американських архівних документах (1938-1951 рр.) // Всесвіт. - 1993. - №№9-10. - С.144.

⁹Документы и материалы кануна Второй мировой войны (1937-1939). В 2-х т. - М., 1981. - Т.1. - С.176.

¹⁰Косак В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Париж - Нью-Йорк - Львів, 1993. - С.59.

- ¹¹ Там само. - С.60.
- ¹² Документы и материалы... - Т.1. - С.266-267.
- ¹³ Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Сторінки історії України: ХХ століття. - К., 1992. - С.308.
- ¹⁴ Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. - 1990. - №11. - С.85.
- ¹⁵ Вегеш М.М. Вказ. праця. - С.309, 312.
- ¹⁶ Шевасуляк М. "Українська карта" // Дзвін. - 1990. - №7. - С.89.
- ¹⁷ Документы и материалы... - Т.2. - С.78.
- ¹⁸ Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку другої світової війни // Український історичний журнал (далі - УДЖ). - 1991. - №9. - С.31.
- ¹⁹ Чечилль У. Вторая мировая война. - М., 1955. - Т.1. - С.359.
- ²⁰ Ковалюк В.Р. Вказ. праця // УДЖ. - 1991. - №9. - С.30.
- ²¹ Історія України. Документи. Матеріали. / Укладач В. Король. - К., 2002. - С.323-324.
- ²² Там само. - С.327.
- ²³ Ковалюк В.Р. Вказ. праця // УДЖ. - 1991. - №9. - С.31-32.
- ²⁴ Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку другої світової війни. Сторінки історії України: ХХ століття. - К., 1992. - С.107.
- ²⁵ Косик В. Вказ. праця // УДЖ. - 1991. - №9. - С.74.
- ²⁶ Історія України. Документи. Матеріали. - С.321.
- ²⁷ Ковалюк В.Р. Вказ. праця // УДЖ. - 1991. - №9. - С.33.
- ²⁸ Мінєзумбейов А.Ф. Історія Другої світової війни (1939-1945 рр.): Навч. пос. - К., 1999. - С.30.
- ²⁹ Цит. за Ковалюк В.Р. Вказ. праця // УДЖ. - 1991. - №9. - С.36.
- ³⁰ Там само. - С.37.
- ³¹ Там само. - С.41.
- ³² Історія України. Документи. Матеріали. - С.324.
- ³³ Босчко В., Ганжка О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994. - С.79.
- ³⁴ Жан-Батіст Дюрокель. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. - К., 1995. - С.244.
- ³⁵ Нюрнберзький процес. Сборник матеріалів. - В 8 т. - М., 1987. - Т.1. - С.375.
- ³⁶ Котляр М., Кульчицький С. Вказ. праця. - С.235.
- ³⁷ Жан-Батіст Дюрокель. Вказ. праця. - С.391.
- ³⁸ Босчко В., Ганжка О., Захарчук Б. Вказ. праця. - С.101, 102.

The difficult and contradictory diplomatic play around the Ukrainian question before World War II is investigated. The mechanism of unification of Ukrainian areas at the end of 30ies – in the beginning of 40ies of the XX century is shown.

Отримано 11.05.2005.

РЕПУБЛІКАНІЇ

В кінотеатрі "Промінь" щовівторка, п'ятниці і неділі дають сеанси для цивільного населення. Зараз демонструється німецький кінофільм "Сім літ невдач" з перекладом на українську мову. Незабаром буде показано фільм "Рембрант".

Сумський вісник. - 1943. - 31 березня.

Св
октомв
наївн
іншальн
у які с
учинок

Ох
багатор
аспекти
освіти з
екупації
українсь
-зитанн

Мо
властей
України
"Україн
властей,
Слугані
сфері.

Ре
не раз с
західні
простор
нових вл
необхідн
Києві то
Зг
визначи
для нас і
Було б х
створен
(17 верс
их не під
хролячо
дезорган
у них уль

Нес
вкладах

НЕСТЕРЕНКО В.А.

ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ПОЧАТКОВОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ У 1941-1943 рр.

Стаття присвячена одному з малодосліджених питань періоду Другої світової війни - становищу початкової та середньої освіти у п'ятьох північних і східних областях України, які знаходились у відомстві військового командування. На основі архівних джерел показана політика німецької влади у цій сфері, діяльність місцевої української інтелігенції, аналізується зміст учбових програм періоду окупації.

Окупаційний режим на Україні 1941-1944 рр. є складною і багатогранною проблемою. Незважаючи на численні публікації, низка її аспектів потребує подальших досліджень. Серед них - питання становища освіти в окупованих регіонах України. На наш погляд, даний аспект окупаційної політики не знаходить поки що належної уваги з боку сучасних українських істориків. Серед дослідників, які в тій чи іншій мірі вивчали дане, - питання В.Ленська¹, О.В.Потильчак², Ю.А.Зінько, В.В.Гінда³.

Метою даної статті є висвітлення політики німецьких окупаційних властей у сфері початкової і середньої освіти в областях військової зони України (військова зона - це п'ять областей, які не входили до рейхскомісаріату "Україна" і весь період окупації перебували під управлінням військових властей, а саме: Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська (Луганська), Сталінська (Донецька), а також діяльності місцевих діячів у цій сфері.

Різні аспекти політики в галузі освіти на окупованих українських землях не раз обговорювалися верхівкою керівництва Німеччини. Зокрема, на засіданні в штабі фюрера, яке відбулося 16 липня 1941 р., знавець "східного простору" А.Розенберг висловив думку, що в кожному комісаріаті ставлення нових властей до місцевого населення повинне бути неоднаковим, а в Україні необхідно підняти історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві тощо. Проте така позиція не знайшла підтримки інших керівників рейху.

Згодом А.Гітлер неодноразово повертається до цієї теми і, зрештою, чітко визначив власну позицію щодо даного питання: "Російський простір - це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей. Було б помилкою дати освіту місцевим людям. І я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати" (17 вересня 1941 р.). "Слов'яни - це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть, - це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться у них у напівзанання, яке зробить їх незадоволеними й анархічними.

Нестеренко Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, старший викладач Сумського державного університету.

Саме з цієї причини ідея створення університету в Києві повинна бути відкинута... ” (19 вересня 1941 р.). “Всупереч думці деяких штабів не можна дозволити ніякого навчання і ніякої допомоги місцевому населенню. Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо... ” (18 жовтня 1941 р.)⁴.

Отже, погляди Розенберга були піддані критиці. Адже саме Міністерство в справах східних окупованих територій, яке він очолював, малося на увазі в останньому висловлюванні фюрера. Тому він скорегував свою позицію, і в директивах рейхскомісару Коху від 18 листопада 1941 р. вже говориться лише про можливість існування в Україні початкових шкіл та професійних сільськогосподарських і ремісничих шкіл з обмеженими завданнями⁵. Однак практика дещо відрізнялася від омріяного Гітлером ідеалу. Якщо в рейхскомісаріаті “Україна” Е.Кох, який поступово втілював у життя політику фюрера і користувався його підтримкою, придушував усі спроби місцевої інтелігенції розвивати систему освіти, як, до речі, і в інших питаннях, то у військовій зоні ситуація була дещо іншою.

Після відступу радянських військ в окупованих вермахтом регіонах України, так званій військовій зоні, поряд з органами окупаційної адміністрації, польовими і військовими комендатурами, почалося створення місцевих органів управління - міських та районних управ. Саме вони мали займатися питаннями освіти. З цією метою в їх структурі передбачалося створення відповідних відділів. До останніх потрапляли в основному фахівці, які працювали в системі освіти до окупації. В складних умовах війни вони прагнули відродити і по можливості розширити мережу освітніх закладів різного рівня. Звичайно, ці плани затверджувалися окупаційними властями і наштовхувалися на протидію з їх боку. Проте спочатку чиновники комендатур, принаймні, не забороняли відкривати середні навчальні заклади, про що свідчать численні факти.

Яскравим прикладом цього є Харківщина. Так, на засіданні президії міської управи Харкова 1 грудня 1941 р. була заслухана доповідь керівника відділу освіти Дриги Й ухвалено: “Негайно відкрити по одній школі на район. Надалі до 1 січня 1942 р. відкрити всього в першу чергу 20 середніх народних шкіл, 10 гімназій, реальних училищ і т.ін. у тому числі одну комерційну середню школу”⁶.

Однак загалом процес відкриття шкіл у початковий період окупації Харківщини, як і в інших областях військової зони, був малоконтрольований. На його стихійний характер вказувалося у “Доповідні записці в справі організації управління роботою шкіл в області”, підготовлені головою обласної земельної управи професором М.О.Ветуховим і головою комісії для організації обласного відділу освіти професором В.В.Дубровським: “...По Харківській області стихійно відновлюють свою роботу школа за школою. У Костянтиноградській окрузі їх працює коло 100, у Богоодухівській - коло 60..., загалом по області - коло 400 шкіл. Ці школи працюють самовпливом, характер і зміст їх роботи визначається індивідуальністю вчителя, директора школи, почасти - районного керівництва... ”⁷.

Саме прагненням діячів Харкова впливати на цей процес у межах всієї області, а не лише міста, пояснюється їх спроба створити відділ освіти при Харківській обласній земельній управі. В пункті четвертому “Тимчасового положення...” цього відділу накреслені перспективи роботи: кожне сільське

старство повинне мати початкову або середню семирічну школу, дитячий садок та будинок національної культури; районна управа повинна мати, крім потрібної кількості початкових та семирічних шкіл і дитсадків та районного будинку національної культури, ще й гімназію з десятирічним терміном навчання; Харків та окружні міста повинні були мати шкільну мережу “за окремим розрахунком”; також за окремим списком повинні були відновлюватися й організовуватися профшколи, технікуми, профкурси та установи позашкільної освіти⁸.

Ці плани, певною мірою, втілювались у життя. Так, станом на 1 квітня 1942 р. у Харківському районі працювали 17 шкіл (4393 учнів), з них - одна гімназія (638 учнів); три семирічки (1616 учнів); 13 початкових шкіл (2139 учнів)⁹. У Ново-Водолазькому районі на середину лютого 1942 р. працювало 8 семирічок і 14 початкових шкіл¹⁰. На 5 січня того ж року в окрузі, яка об’єднувала Сахновщанський, Кегичівський, Зачепилівський і Костянтиноградський райони, розпочали роботу 78 початкових, 8 неповних середніх і 7 середніх шкіл¹¹.

Подібні процеси проходили і в інших областях військової зони. Наприклад, у середині грудня 1941 р. відкрилися, а на початку лютого 1942 р. розпочали навчання приватні чоловіча і жіноча гімназії в Сумах¹². У січні 1942 р. у Лебедині Сумської області працювала чоловіча гімназія, а з березня - і жіноча з восьмирічним терміном навчання¹³. У Донецькій області на Маріупольщині на середину грудня 1941 р. діяли чоловіча і жіноча міські гімназії, три десятирічні школи, чотири семирічки і десять початкових¹⁴. У м. Остер на Чернігівщині в середині грудня 1941 р. працювала класична восьмирічна гімназія¹⁵. У Коропі і районі на початку 1942 р. працювали 3 десятирічки, 7 семирічок та 11 початкових чотирикласних шкіл. Більшість з них відкрилися ще у листопаді 1941 р.¹⁶ У Чернігові планувалося відкрити чоловічу і жіночу гімназії. У відділі культури та просвітництва міської управи були розроблені навчальні плани для них, які датуються 20 листопада 1941 р.¹⁷ Але вони не відкрилися внаслідок протидії місцевої військової комендатури.

Інколи відкриттю шкіл сприяли постанови місцевих німецьких керівників, а також української адміністрації, особливо з господарських питань. Так, уповноважений німецького командування, керівник Роменського окружного сільськогосподарського бюро обер-лейтенант Ламсціс своїм наказом від 17 грудня 1941 р. дозволив використовувати столярів, теслів і каменярів із загальних дворів на ремонті шкільних приміщень¹⁸. Старшина Коропського районного земельного управління в зверненні до старост сіл від 21 листопада 1941 р. наголошував на важливості розгортання мережі шкіл і ставив перед ними завдання добиватися прийняття загальними зборами громадян сіл рішень про їх відкриття. Причому вони мали бути такими, як за радянської влади. Навчання планувалося зробити платним: 1-4 класи - 10 крб. на місяць, 5-7 - 15 крб., 8-10 - 20 крб. Гроші мали витрачати на утримання вчителів. Кандидатури останніх висували старости, а затверджувала Коропська міська управа¹⁹.

Але так було не всюди. 11 грудня 1941 р. видано наказ голови Чернігівського району П.Дюбка, в якому, згідно розпорядження Чернігівської міської комендатури, всім районним і сільським старостам заборонялося

відкривати школи “...бо нема ніякої гарантії в тому, що викладання в них не буде переводитися в більшевицькому напрямку”²⁰. Школи, які працювали раніше, закривалися, заборонялися будь-які збори вчителів²¹. Згодом позиція окупаційного командування дещо пом’якшилася. Розпорядження “Про відкриття шкіл для навчання в районах, підлеглих чернігівській комендатурі” надійшло наприкінці січня 1942 р. Наказувалося розпочати навчання з 2 лютого того ж року, але лише у 1-4 класах²². У результаті на кінець 1941/42 навчального року у Чернігові діяло лише п’ять початкових шкіл, в яких навчалися 932 учні і працювали 47 учителів²³.

Отже, у початковий період окупації (кілька перших місяців) політика німецьких військових владей у галузі освіти була відносно ліберальною. Питання відкриття того чи іншого навчального закладу, особливо середнього, залежало не від ідеологічних догматів націонал-соціалізму, а від позиції чиновників польових і місцевих комендатур. Треба також враховувати ініціативу представників місцевої української адміністрації й об’єктивні труднощі війни (наявність приміщень, обладнання тощо).

Ситуація кардинально змінилася на початку травня 1942 р. у зв’язку з виконанням розпорядження командуючого військами оперативного тилового району №34 від 29 грудня 1941 р. про закриття вищих і середніх учебових закладів²⁴. Щоправда, відкрито про це не говорилося. Так, у районах Сумщини, підпорядкованих польовій комендатурі 198(у) в Охтирці, це розпорядження було виконано з посиланням на весняні польові роботи та на можливість відправки вчителів і учнів з 16 років на роботи в Німеччину²⁵. На Харківщині 753-тя польова комендатура у Валках наказала розпочати канікули у травні, а вирішення питання про подальшу діяльність шкіл відкладалося до кінця канікул²⁶. Проте у звітах про виконання цього рішення чиновники польових комендатур висловлювали свої міркування про його негативні наслідки: “Закриття шкіл, учебовий план яких не викликав ніяких нарікань, прийнятий з нерозумінням... Українці відрізняються прагненням до навчання й ігнорування їх системи освіти викличе жаль і недовіру до владей”²⁷. “Ліквідація всіх шкільних класів вище четвертого скоріше за все завдасть шкоди німецьким інтересам”²⁸.

Однак не всі середні учебові заклади були закриті в цей період. Так, 22 травня 1942 р. газета “Сумський вісник” повідомляла, що Штепівський відділ народної освіти відкрив гімназію в с. Марківці і навчання в ній “йде повною ходою”. Грунська районна управа (Сумська обл.) продовжувала виплачувати зарплатню вчителям двох семирічних шкіл²⁹. Але навчання в них, напевно, не проводилося. Отже, з травня 1942 р. середні школи і гімназії військової зони, за незначним винятком, не працювали.

Влітку 1942 р. серед німецьких чиновників з новою силою розгорнулася дискусія про рівень навчальних закладів в Україні. Фактично проблема була набагато ширшею, ніж надання дозволу українцям відкривати освітні заклади нижчого чи вищого типу. Питання ставилося так: наскільки вільним буде процес культурного і національного розвитку українського народу та формування української інтелігенції як носія національної ідеї. Саме в такому контексті обговорювали майбутнє політехнічного й гірничого інститутів у Дніпропетровську в червні 1942 р. генерал-комісар цього міста Зельцнер і співробітник міністерства Розенберга Браун. Вони відображали дві точки

зору на принципи здійснення політики в окупованій Україні, проте мета залишалася спільною для обох сторін.

Зельцнер вважав, що для збереження панування в Україні на століття необхідно, відповідно до німецьких економічних інтересів, зробити всіх українців хліборобами, виселити людей із міст, а промисловість обмежити видобутком сировини. Відкриття різноманітних медичних, сільсько-гospодарських, технічних курсів при інститутах він розглядав як тимчасові заходи. Діяльність вузькопрофесійних курсів при технікумах Зельцнер вважав можливою, бо при цьому “*виключена загроза створення прошарку української інтелігенції*”. Браун натомість твердив, що перевага і міцність німецького керівництва не будуть гарантовані у тому випадку, якщо не будуть створені умови для формування української інтелігенції: “*Якщо відсторонити цих здібних людей від можливості інтелектуального розвитку, то вони відреагують на цю заборону створенням таємних організацій й ідеологічних гуртків*”³⁰.

Інший аспект дискусії охоплював таку проблему: чи має Німеччина достатні людські ресурси для забезпечення окупованих територій України чиновниками і спеціалістами різних галузей господарства. Зельцнер відповідав на це питання позитивно і тому, на його думку, необхідності у навчанні українців у вищих навчальних закладах немає. Браун з цим не погоджувався і вважав, що потреба в місцевих кадрах спеціалістів є великою і необхідно відкривати різноманітні курси для їх підготовки. При цьому слухачі повинні мати освітній рівень вище чотирьох класів: “*Більш високий рівень освіти взагалі не повинен нести в собі ніяких небезпечних наслідків, якщо буде забезпечено достатній німецький вплив на вищу школу*”³¹. Дискусія з цього питання тривала до кінця окупації.

Подібні міркування прибічників Розенберга поділяли і військові владі. У доповіді начальника прифронтового району “Б”, військово-адміністративного відділу №443/42 від 9 серпня 1942 р. зазначалося: “*Сучасне шкільне питання також знаходиться у незадовільному стані... Рівень підготовки учня, який закінчив чотирикласну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи ремісником або конторським службовцем*”³². 18 грудня 1942 р. на нараді у рейхсміністерстві східних областей Розенберга з начальниками штабів для оперативного тилового району групи армій “Б” були запропоновані заходи для постановки перед населенням нової ідейної мети. Серед іншого, зокрема, пропонувалося відкриття семирічних народних шкіл і технікумів³³.

Такі настрої військових владей були відомі українським службовцям. Вони проводили підготовчу роботу щодо відновлення мережі навчальних закладів. У середині липня 1942 р. відділ освіти Харкова підготував план розвитку шкільної мережі у місті восени. Ним передбачалося відкриття 20 семирічок на 10 тис. учнів, 5 нижчих ремісничих шкіл (2-3 кл.) на 1200 учнів, 4 середніх технічних шкіл (4 кл.) на 1 тис., 4 гімназій (8 кл.) на 2500 місць, двох реальних училищ (7 кл.) на 1 тис. учнів. Але на той час дозволили відкрити лише 19 чотирикласних шкіл³⁴.

З дозволу польової і міської комендатури шкільний відділ Бахмутської управи (Артемівськ) на Донеччині на початку серпня провів реєстрацію молоді, яка навчалася в середніх і старших класах у вересні-жовтні 1941 р., з

метою обліку бажаючих продовжити навчання в “предположительной к открытию средней школе типа бывшей гимназии и реального училища”³⁵. У Костянтиноградському районі передбачалося відкрити 65 шкіл, з них: у селах - 40 шкіл, з яких 13 - семирічки; у місті - 25 шкіл, з яких дві гімназії (чоловіча й жіноча), одна реальна школа, два технікуми, 10 семирічок і 10 чотирирічних³⁶. У той же час таку ж роботу проводив районний відділ пропаганди і просвіти Путівля на Сумщині. Ним планувалося відкрити 47 шкіл з контингентом учнів 6980, з них - 33 чотирирічки і 14 семирічок³⁷. Але знову це були лише плани.

Новий 1942/43 навчальний рік розпочався неодночасно в різних районах військової зони. Наприкінці грудня 1942 р. Розенберг повідомив Коха, що військові власті знову відкрили початкові, середні та професійні школи³⁸. Однак обмеження на діяльність середніх освітніх закладів зберігалися. Багато в чому це залежало від позиції чиновників польових і місцевих комендатур. Так, на Путівльщині, незважаючи на попередні плани, з дозволу конотопської ортскомандатури у вересні 1942 р. розпочали роботу лише 46 початкових народних шкіл. З них 43 - у сільській місцевості і три - в Путівлі. У них навчалися 3797 учнів, що за свідченням відділу освіти Путівльського району становило 77% дітей шкільного віку³⁹. У Харкові на середину листопада працювали 23 чотирирічки і 8 філій, в яких навчалися 8967 дітей, хоча на той час у 18 школах підготовча робота до відкриття 5-7 класів була закінчена⁴⁰. У Волновахському районі Донеччини на кінець грудня працювало 47 початкових шкіл, в яких навчалися майже 5 тис. учнів⁴¹.

Розпочинали роботу і середні і учебові заклади. З 1 жовтня відділ освіти районної управи Краматорська відкрив “середні школи старшого концентру”, в яких навчання хлопців і дівчат велось окремо⁴². В той же час відновила роботу Сумська жіноча гімназія⁴³. У Бахмуті на початок листопада працювали три гімназії реального напрямку, дві вищепочаткові школи, одна початкова⁴⁴. У Костянтинівці навчальний рік на початку жовтня 1942 р. розпочали замість запланованих 25 шкіл різних типів дві гімназії, чотири семирічки й одна початкова⁴⁵. На Луганщині в Алчевську також діяла гімназія⁴⁶. У самому Луганську наприкінці грудня було оголошено набір до середньої школи для дівчат⁴⁷. В усіх цих закладах, починаючи з 5 класу, навчання було платним.

Відкривалися також платні вечірні курси без відриву від виробництва для закінчення середньої освіти. Такі курси для молоді, яка закінчила 7-9 класів діяли у Слов'янську на Донеччині⁴⁸.

Навчання у прифронтовій смузі ускладнювалося наближенням воєнних дій. При цьому в першу чергу закривалися старші класи, учні яких виконували обов'язкову трудову повинність. Зокрема, у Слов'янську на Донеччині на 8 листопада 1942 р. працювали у місті і районі 52 школи, в тому числі кілька семирічок, а на початку червня 1943 р., коли тут проходив фронт, - лише 32 і жодної середньої⁴⁹. Саме тому в таких районах навчальний рік було подовжено, і в червні 1943 р. заняття ще тривали.

Влітку 1943 р. учителі знову здійснювали підготовчі заходи для відкриття середніх шкіл, зокрема, вели облік молоді віком до 17 років, яка закінчила чотири і більше класів. Така робота проводилася, наприклад, у Чернігові, де планувалося відкрити семирічки та прогімназії. Але це вже були

не плани, а виконання наказу, у даному випадку - чернігівської польової комендатури, від 2 липня про відкриття п'ятих і шестих класів народних шкіл⁵⁰. Про запровадження обов'язкової неповної середньої освіти та відкриття відповідних навчальних закладів у 1943/44 навчальному році повідомлялось українським властям і населенню⁵¹. Це свідчило про відхід німецьких окупаційних властей від первинних постулатів політики в галузі освіти. Причина цього - наступ Червоної армії і наростаюча ненависть населення до окупантів.

Що ж вивчали в школах у період окупації?

Основою навчального процесу в школах є, як відомо, навчальний план, де визначено предмети і обсяг їх вивчення. У період окупації, особливо на її початковому етапі, централізованого управління освітою у військовій зоні не існувало. Цими питаннями займалися, як зазначено вище, чиновники польових і місцевих комендатур, які не мали чітких інструкцій щодо змісту освіти. Вони ж перекладали їх вирішення на допоміжні українські органи місцевої влади - управи, виконуючи лише контрольні функції. Така ситуація створювала можливості для творчого підходу працівників освіти до справи. Навчальні плани розроблялися місцевими діячами і в різних місцевостях мали певні відмінності як у предметах, що вивчалися, так і в кількості годин, які відводилися на їх вивчення.

Природно, що в умовах, коли все радянське заперечувалося, взірцем вважався досвід дореволюційної доби з певними доповненнями або вилученнями. Свідченням цього є поява таких характерних для царських часів освітніх закладів, як гімназії, прогімназії, реальні училища, а також зміст навчання. Зокрема, у багатьох школах у початковий період окупації з'явився такий предмет, як Закон Божий. Разом з тим, на відміну від дореволюційних часів, чільне місце у закладах освіти відводилося вивченю української мови. Відкривати російські школи або взагалі заборонялося, як в Остерському районі Чернігівщини⁵², або це були поодинокі випадки. У Луганську, наприклад, діяла лише одна російська школа. Поява ж у навчальних планах історії України і географії на матеріалах рідного краю було новим явищем і викликало занепокоєння окупаційних властей. Свідченням цього, зокрема, є наказ Сумської фельдкомандатури (травень 1942 р.) про заборону викладання Закону Божого, історії та географії у початкових школах і гімназіях до особливого розпорядження⁵³.

Базовою в роки окупації стала початкова освіта, яку давала чотирикласна народна школа. До того ж і кількість шкіл була недостатньою. Це було кроком назад порівняно з радянськими часами. Тому, враховуючи обмеження, що існували стосовно інших типів освітніх закладів більш високого рівня, саме початкові школи становили основу системи освіти.

Для кращого уявлення про зміст освіти звернемося до навчального плану і програми для 1-4 класів народної школи Чернігівщини, затверджених місцевою комендатурою 24 вересня 1942 р. Найбільше часу протягом усіх чотирьох років навчання відводилося на вивчення української мови: 11 годин на тиждень у 1-2 класах, 7 годин - у 3-му і 9 годин - у 4-му. Учні вчилися читати і писати, вивчали частини мови, склад слова і речення, пряму мову тощо. На другому місці за кількістю годин була арифметика: по 6 годин на тиждень протягом усіх чотирьох років. Учні засвоювали десяткову систему

рахунку, дії з цілими числами, метричні міри, розв'язували задачі на обчислення часу, вирахування площі квадрата, трикутника, прямокутника, паралелограма, об'єму куба, паралелепіпедів, додавання і віднімання дробів.

На вивчення німецької мови відводилося 4 години на тиждень протягом усього періоду навчання. За цей час учні повинні були навчитися розуміти короткі речення, усну мову і засвоїти мінімум 150 слів. На каліграфію відводилося по дві години у 1-2 класах і по одній - у 3-4. У 3-4 класах по дві години на тиждень школярі вивчали природознавство і географію. На уроках природознавства учні дізнатися про хлібні, городні та отруйні рослини, основні відомості про життя тварин (ссавців, птахів, риб, жаб, безхребетних).

На заняттях з географії перед ними відкривалися частини світу, океани, моря, острови і півострови Європи, Азії, Америки, Африки, Австралії; гори, ріки, озера Європи; клімат, рослинність і тваринний світ Європи й України, поставали мапи світу і найбільших держав. Крім цих предметів протягом усього часу навчання по годині на тиждень відводилося на малювання, співи і фізкультуру. Всього тижневе навантаження учня становило 26 годин у 1-2 класах і 27 годин - у 3-4⁵⁴.

Дещо відрізнявся навчальний план початкових шкіл Артемівського району Донеччини на 1943/44 навчальний рік. На вивчення української мови у ньому відводилося 12 годин на тиждень у 1-2 класах і по 6 годин - у 3-4; на арифметику - по 7 годин у 1-3 і 6 - у 4 класі; на німецьку мову - лише по 4 години у 3-4 класах; на природознавство - по 2 години у 3-4; на географію - 2 години у 3 і одна - у 4 класах; на каліграфію - по 2 години у 1-2 класах; на співи, художньо-виховну працю (малювання, аплікація, ліплення, моделювання), шкільну гімнастику, як і на Чернігівщині, - по одній годині на тиждень у кожному класі. Особливістю плану є те, що крім цих предметів у 4 класі дві години на тиждень виділялося на вивчення російської мови. Тижневе навантаження учня було меншим - 24 години протягом усіх чотирьох років навчання⁵⁵.

Переведення учнів з класу в клас відбувалося на основі їхніх річних оцінок. Після закінчення четвертого класу вони складали іспити. У Сумах і районі, наприклад, їх було три: перший день - письмовий і усний з української мови, другий - письмовий і усний з арифметики, третій - усний з німецької мови⁵⁶.

У початковій школі навчання було обов'язковим, що порушувало ще одне "побажання" фюрера, висловлене ним 11 квітня 1942 р.: "Не можна дозволити, щоб навіть одному вчителю прийшла б ідея оголосити про обов'язковість для підкорених народів ходити у школу"⁵⁷. Підтвердженням цього є багаточисленні постанови місцевих управ. У постанові Роменської міської управи (Сумщина) від 12 серпня 1942 р. "Про початок 1942/43 навчального року" зазначалося, що навчання у школах для дітей 7-11 років є обов'язковим, і на батьків, які не запишуть дітей до шкіл або не забезпечать їх відвідування, накладатиметься штраф у розмірі до 500 крб.⁵⁸ Бургомістр м. Сновськ на Чернігівщині видав подібний наказ 15 жовтня 1942 р. Згідно з ним, перший раз за таке порушення батьків буде оштрафовано на 200 крб., а вдруге їм загрожувала примусова праця до двох тижнів⁵⁹. І ці заходи

застосовувалися на практиці. Зокрема, Остерська районна управа постановою від 7 грудня 1942 р. застосувала штрафні санкції за невідвідування шкіл до батьків 10 дітей: 4 мали сплатити по 300 крб., решта - по 200⁶⁰. У Харкові із середини липня 1943 р. за розпорядженням штандарткомандатури всі діти віком від 7 до 14 років повинні були одержувати свої пайки лише через школи⁶¹.

Гімназії та прогімназії були покликані дати учням грунтовну середню освіту. Про це свідчили навчальні плани класичної жіночої та чоловічої реальної гімназій Чернігова, розроблені у листопаді 1941 р. І хоча автором не виявлені документи про їх діяльність, все ж вони певною мірою ілюструють напрямок педагогічної думки українських діячів того часу.

Термін навчання в обох закладах - 8 років. Перелік предметів у планах майже одинаковий: основи релігії, українська мова і література, німецька, французька або англійська мови, світова література, математика, фізика, хімія, природознавство, космографія, історія, наука про державу і націю, географія, каліграфія, малювання, креслення, фізкультура, співи. Крім цих предметів у жіночій класичній гімназії передбачалося вивчення кількох специфічних для неї предметів: латинської мови, психології та логіки, домоводства.

Однак у чоловічій реальній гімназії більше часу відводилося на вивчення математики, фізики, хімії, креслення, малювання, тоді як у жіночій класичній - на предмети гуманітарного циклу (українська і світова література, історія і мови). Тижневе навантаження учня коливалося від 28 до 33 годин⁶².

Для порівняння охарактеризуємо навчальний план прогімназії, підготовлений в середині 1943 р. Такий заклад планувалося відкрити в Чернігові у 1943/44 навчальному році. Протягом шести років його вихованці мали б вивчати 15 предметів: українська мова і література, російська мова і література, світова література й теорія письменництва, німецька мова і література, латинська мова, математика і космографія, фізика і хімія, природознавство, географія, історія, логіка, малювання і креслення, фізкультура (для хлопців), рукоділля (для дівчат), співи.

Привертає увагу поява російської мови і літератури. Більше того, за кількістю виділених на вивчення годин, цей предмет поступається лише українській мові і літературі і рівнозначний з німецькою мовою і літературою. Ще одна особливість цього плану - поєднання споріднених наук: мови й літератури, математики і космографії, фізики та хімії, малювання і креслення. В сучасній педагогічній науці це позначається поняттям "інтеграція". Тижневе навантаження передбачалося в межах 31-33 годин⁶³.

Крім навчальних планів розроблялися програми з окремих предметів. Зокрема, діячі Харкова в кінці 1941 р. створили програму з історії для семирічних шкіл. У пояснівальній записці до курсу історії України її автор професор В.В.Дубровський зазначав: "*Курс історії України у середній школі в сучасних умовах життя України має особливо важливе значення, бо він вперше ознайомить дітей-українців з минулим рідного народу, що було в них штучно віднято радянською владою...*"⁶⁴ За цією програмою вивчення історії України мало починатись у 3-4 класах початкової школи.

Під назвою "Рідна історія" він, за задумом авторів, не був систематичним і складався з кількох окремих історичних епізодів. Його

завдання полягало в тому, щоб “...зацікавити дітей рідною старовиною, заронить в їхні серця іскру патріотизму, розвинути в них національне почуття і пошану до діл своїх прабатьків”⁶⁵.

Серед подій, яким приділялась особлива увага, були: хрещення Русі 988 р., татарський погром 1240 р., повстання Б.Хмельницького 1648 р., Полтавська баталія 1709 р., Коліївщина 1768 р., зруйнування Січі 1775 р., покріпачення України 1783 р., розкріпачення селян 1861 р., визволення України від царата 1917 р., більшовицька окупація України 1919 р. Всього на вивчення рідної історії відводилось 28 годин на рік у кожному класі. У 5-7-му класах передбачалося засвоєння систематичного курсу історії України.

При вивченні даного курсу автор програми радив використовувати працю М.Грушевського “Ілюстрована історія України”, а також “Історія України” Івана Петренка, що вийшла у Києві 1941 р., книги О.Єфименко, І.Кріп'якевича, Д.Багалія, І.Огієнка.

Паралельно з 5 класу учні мали починати вивчати всесвітню історію: у 5 класі - давню історію, у 6 - історію середньовіччя і нову історію, у 7 - продовження нової історії. У пояснівальній записці до програми з давньої історії її автор професор В.М.Державін під впливом тодішньої ідеології зокрема зазначив необхідність: “...Приділяти особливу увагу національним і, в історично певних випадках, расовим рисам окремих народностей та їх культури”⁶⁶. Курс історії середньовіччя розробив доцент Г.І.Ющенко, а нової історії - доцент О.Я.Кіктев.

Істотною проблемою для вчителів у роки окупації була недостатня кількість підручників і посібників. Адже заборонялося використовувати з цією метою радянську літературу. Була організована кампанія по її вилученню з бібліотек та у населення. Це стосувалося і навчальної літератури. Але повністю відмовитися від її використання було неможливо. Тому при шкільних відділах міських і районних управ створювалися комісії з учителів, які займалися її виправленням. Наприклад, 24 листопада 1941 р. учителі Чернігова на спеціально скликаній нараді прийняли таке рішення: “Оскільки в цьому учебовому році всім школам доводиться користуватися з підручників радянського видання по всіх класах та предметах, виникає конча потреба згадані підручники докорінно переглянути, викресливши й заклеївши всі ті місця, що можуть бути ідеологічно шкідливі сучасній школі”⁶⁷.

Комісії розробили інструкції щодо використання різних підручників. На місцях учителі, керуючись цими рекомендаціями, клейли, викреслювали, дописували існуючі підручники. Звичайно, найбільше потерпали від такого виправлення підручники з гуманітарних дисциплін. Викреслювалися такі слова, як “УРСР”, “СРСР”, “Союз”, “радянський”, “Інтернаціонал” тощо. Слово “піонер” замінювалося на “школяр” або “учень”, “колгоспники” - на “селяни”, “піонерський галстук” - на “червона хусточка”, “радгосп” - на “державний маєток”⁶⁸.

Поряд з цим створювалися і видавалися нові підручники. У Харкові, згідно звіту про роботу відділу пропаганди за листопад-грудень 1941 р., було розпочато написання підручників з української мови та історії, а також організовувалося видавництво художньої та шкільної літератури⁶⁹. Маріупольське видавництво ім.Франка у листопаді 1942 р. видало “Буквар” для першого класу тиражем у 2 тис. примірників, упорядкований

А.Болгарським⁷⁰. Відділ освіти м.Слов'янська в цей же час повідомляв про вихід у світ читанки для третього класу таким же накладом⁷¹. В Охтирці на Сумщині Л.О.Карханіна склала “Розмовник” з німецької мови, який у серпні 1942 р. передано до друку⁷².

Незважаючи на всі ці заходи, підручників та посібників не вистачало. Наприклад, школи Харкова у листопаді 1942 р. були забезпечені так: перші класи - на 100%, другі - на 70%, треті-четверті - вкрай погано⁷³. До того ж, радянські підручники, навіть виправлені, не влаштовували. З цього приводу у “Педагогічному інформаційному бюллетені” була вміщена стаття “Про підручники в народній школі”, де, зокрема, зазначалося: “...Виникає питання - чи є рація продовжувати використання таких “виправлених” підручників, чи може країце буде зовсім відкинути їх, як книжки, що всією своєю будовою в значній мірі відбивають дух совєтчини і заважають новій українській школі в справі очищення її від скверн?”⁷⁴ Далі рекомендувалося вчителям працювати без підручників, використовуючи пропагандистські матеріали, газети, бібліотечні книжки, приклади з життя тощо.

Газетні публікації використовувалися на уроках і раніше. Місцеві газети вміщували статті, присвячені історичним подіям, видатним особистостям, вірші тощо. У газеті “Українське Полісся”, що виходила на Чернігівщині, існувала спеціальна рубрика “Сторінка для школярів”, матеріали якої вчителі мали використовувати на уроках⁷⁵. Там же, в м.Остер, з лютого 1942 р. для дітей видавалася двотижнева газета “Школяр”. Зокрема, у її другому номері від 5 березня була вміщена поема Т.Шевченка “Мати”. У третьому номері від 24 березня - стаття про нього - “Шевченко любив дітей”. У газеті публікувалися також байки, казки, загадки. Не обходилося, звичайно, і без ідеології: в тому ж другому номері надрукована поема “Нібелунги”.

Отже, політику окупантів властей військової зони у галузі початкової і середньої освіти можна поділити на три періоди.

Перший тривав від захоплення вермахтом тієї чи іншої області до початку травня 1942 р., коли школи були закриті під різними приводами. Він характеризувався активною діяльністю української інтелігенції у справі відновлення шкільної мережі, а також певною стихійністю цього процесу.

Другий - від травня по вересень-жовтень 1942 р., коли навчання не велося. У цей час серед німецьких чиновників тривали дискусії щодо рівня освіти, який необхідно дозволити українцям, і про долю середніх та вищих учебних закладів. Українські діячі проводили підготовчу роботу по відкриттю початкових і середніх шкіл, інколи за відсутності на це дозволу з боку німецьких властей.

Третій період - від вересня-жовтня 1942 р. до кінця окупації. Для нього характерний поступовий відхід німецьких військових властей від первинних постулатів фюрера в галузі освіти і дозвіл українським діячам відкривати як початкові, так і середні учебні заклади.

Цей відхід пояснюється позицією чиновників міністерства Розенберга і військових властей, які, перебуваючи в окупованих районах України, бачили на власні очі згубність жорсткої політики в цій сфері. З точки зору пропаганди закриття середніх шкіл викликало невдоволення населення, особливо з кінця 1942 р. в умовах наступу Червоної армії. В плані практики - необхідність підготовки й використання місцевих робітників і службовців. Цей аспект

також набув гостроти для німецького керівництва після краху “бліцкригу” й усвідомлення необхідності широкого залучення робочої сили окупованих регіонів.

Незважаючи на енергійну роботу українських діячів, які розуміли важливість освіти для подальшого розвитку народу і прагнули відродити систему освітніх закладів, більшість їхніх планів не були реалізовані. Вони і не могли бути втілені у життя за умов заборон та обмежень з боку німецьких окупаційних властей, навіяних людиноненависницькими теоріями націонал-соціалізму. Помилковість політики в галузі освіти визнавалася і самими німцями. У доповіді “*Організація військового управління*”, в якій аналізувався досвід військових властей, констатувалося: “*Досвід засвідчив, що затягування з відкриттям учбових закладів середнього і вищого ступенів на окупованій території було неприпустимою помилкою*”⁷⁶.

¹Ленська В. Расистська педагогічна доктрина і “Mein Kampf” Гітлера / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-8 квітня 1995 р.). - К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. - С.75-77; Вона же. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Укр. іст. журнал. - 1990. - №10. - С.81-86.

²Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні / /Історія в школі. - 1998. - №12. - С.10-13; Вона же. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і практика агресора. - К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. - 36 с.

³Зінько Ю.А., Гінда В.В. Освітні заклади Вінниччини у роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2002. - Вип.6. - 320 с. - С.176-179; Гінда В.В. Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського “нового порядку” 1941-1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2003. - Вип.7. - Ч.1. - 319 с. - С. 298-310.

⁴Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк, Львів, 1993. - С.514, 533, 537.

⁵Там само. - С.543.

⁶Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Р-2985. - Оп.3. - Спр.1. - Арк.2-4.

⁷Там само. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.51.

⁸Там само. - Арк.52.

⁹Там само. - Р-3527. - Оп.1. - Спр.38. - Арк.1.-2.

¹⁰Нова Україна (Харків). - 1942. - 18 лютого.

¹¹Там само. - 22 січня.

¹²Сумський вісник. - 1941. - 18 грудня; 1942. - 13 лютого.

¹³Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Р-1949. - Оп.2. - Спр.3. - Арк.56, 132.

¹⁴Маріупольська газета (Маріуполь Донецької обл.). - 1941. - 16 грудня.

¹⁵Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Р-3438. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.10, 22.

¹⁶ДАЧО. - Р-3526. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.

¹⁷Там само. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.2, 5.

¹⁸ДАСО. - Р-2926. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.32.

¹⁹ДАЧО. - Р-3525. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.

²⁰Там само. - Р-2350. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.5.

²¹Там само. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.16.

²²Там само. - Арк.23.

²³Там само. - Р-3001. - Оп.1. - Спр.65. - Арк.11.

²⁴Косик В. Вказ. праця. - С.549-550.

²⁵Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Київ (далі - ЦДАВО). - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.157. - Т.1. - Арк.10.

²⁶Там само. - Т.2. - Арк.167.

²⁷Там само. - Т.1. - Арк.10.

²⁸Там само. - Т.2. - Арк.166.

²⁹ДАСО. - Р-1913. - Оп.2. - Спр.6. - Арк.90, 104.

³⁰ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.1. - Спр.274. - Арк.5-9.

- ³¹Там само. - Арк.5-9.
- ³²Там само. - Спр.6. - Арк.203-204.
- ³³Там само. - Оп.2. - Спр.189. - Арк.7.
- ³⁴ДАХО. - Р-3076. - Оп.1. - Спр.16. - Арк.8.
- ³⁵Бахмутский вестник (Бахмут Донецької обл.). - 1942. - 25 июля.
- ³⁶Костянтинівські вісті (Костянтинівка Донецької обл.). - 1942. - 5 серпня.
- ³⁷ДАСО. - Р-1955. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.78-81.
- ³⁸ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.10.
- ³⁹ДАСО. - Р-1955. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.2, 7.
- ⁴⁰ДАХО. - Р-2982. - Оп.4. - Спр.184. - Арк.66.
- ⁴¹Донецкий вестник (Донецк). - 1942. - 29 декабря.
- ⁴²Краматорська газета (Краматорськ Донецької обл.). - 1942. - 20 вересня.
- ⁴³ДАСО. - Р-1914. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.
- ⁴⁴Відбудова (Костянтинівка Донецької обл.). - 1942. - 5 листопада.
- ⁴⁵Там само. - 1942. - 20 жовтня.
- ⁴⁶Державний архів Луганської області. - Ф. Р-1307. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.49.
- ⁴⁷Нове життя (Луганськ). - 1942. - 20 грудня.
- ⁴⁸Донецька газета (Слов'янськ Донецької обл.). - 1943. - 3 січня.
- ⁴⁹Державний архів Донецької області (далі - ДАДО). - Ф. Р-1597. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк.2, 9.
- ⁵⁰ДАЧО. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.105. - Арк.1, 4.
- ⁵¹Новости дня (Чистяково Донецької обл.). - 1943. - 19 августа; ДАСО. - Р-1951. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.338; Український кур'єр (Прилуки Чернігівська обл.). - 1943. - 17 липня.
- ⁵²ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.23.
- ⁵³ДАСО. - Р-1868. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.5.
- ⁵⁴ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.85-86, 113-118.
- ⁵⁵ДАДО. - Р-1626. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.3.
- ⁵⁶ДАСО. - Р-1868. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.15.
- ⁵⁷Косик В. Вказ. праця. - С.559.
- ⁵⁸ДАСО. - Р-2926. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.52.
- ⁵⁹Нові дні (Сновськ Чернігівська обл.). - 1942. - 17 жовтня.
- ⁶⁰ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.151.
- ⁶¹Харків'янин (Харків). - 1943. - 14 липня.
- ⁶²ДАЧО. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.2, 5.
- ⁶³Там само. - Спр.17. - Арк.15.
- ⁶⁴ДАХО. - Р-2982. - Оп.4. - Спр.190. - Арк.18.
- ⁶⁵Там само. - Арк.2.
- ⁶⁶Там само. - Арк.5.
- ⁶⁷ДАЧО. - Р-3004. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.1.
- ⁶⁸ДАХО. - Р-3527. - Оп.1. - Спр.44. - Арк.1-2, 4-6.
- ⁶⁹Там само. - Р-2982. - Оп.3. - Спр.13. - Арк.31.
- ⁷⁰Нове життя. - 1942. - 8 листопада.
- ⁷¹ДАДО. - Р-1597. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2.
- ⁷²ДАСО. - Р-1925. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.123, 124.
- ⁷³ДАХО. - Р-2982. - Оп.4. - Спр.184. - Арк.67.
- ⁷⁴Педагогічний інформаційний бюллетень (Харків). - 1942. - 1 грудня.
- ⁷⁵ДАЧО. - Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.55.
- ⁷⁶ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.332. - Арк.81.

The one of the scarcely investigated questions of the period of the World War II - the state of the elementary and secondary education in five northern and eastern regions of Ukraine, which were under the War Department, is shown. On basis of the archive sources the policy of the German rule in this sphere and the activities of the local Ukrainian intelligentsia are shown.

Отримано 17.09.2005.

ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРІ ЯК ФОРМА ТА ЗАСІБ ЕТНІЧНОГО САМОЗБЕРЕЖЕННЯ

Розглядається роль етнічної преси як форми та засобу збереження власної самобутності. З'ясовується значення преси як джерела для дослідження історичних подій.

В силу різних обставин за межами історичної батьківщини опинилися мільйони етнічних українців та вихідців з України. Нині чисельність української діаспори за різними оцінками сягає 12-20 мільйонів осіб¹. В історії її формування виділяють чотири хвилі сміграції: 1) остання чверть XIX ст. - початок Первої світової війни (соціально-економічна); 2) міжвоєнна (політична); 3) повоєнна (переважно політична); 4) новітня сміграція (соціально-економічна або, як й іноді ще називають, заробітчанська)².

Без дослідження української діаспори - невід'ємної частини українського етносу, неможливе відтворення цілісної картини його генези. Зокрема йдеться про важливість та необхідність дослідження питань, пов'язаних із розселенням та чисельністю українців, особливостями їхньої адаптації в іноетнічному середовищі, характером взаємодії з іншими етнонаціональними спільнотами, форм і засобів етнічного самовиявлення та самозбереження тощо. Без врахування цих аспектів не можна обйтися при виробленні концепції формування, функціонування та взаємозв'язків української діаспори з етнічною батьківщиною, що, на думку авторів, також становить одне з найважливіших завдань сучасної української історичної науки.

Генеза та сучасне становище етнічної преси привертали увагу переважно дослідників з числа української діаспори. Достатньо згадати праці М.Куропася, О.Бочковського, А.Животка, С.Наріжного, М.Боровика, І.Світа, М.Маруничака, П.Кравчука, Д.Сокульського. Разом з тим, їхні дослідження висвітлюють лише окремі аспекти даної проблеми. В Україні серед авторів, котрі досліджували тему діаспорної преси, варто згадати Н.Сидоренко, О.Сидоренка, І.Срібняка, А.Попка, О.Грищенко, В.Іванченка та ін. Теоретичні проблеми формування національної свідомості досліджувалися у працях С.Арутюнова, Ю.Бромлея, Л.Дробіжевої, М.Чебоксарова, М.Шульги та ін.

Втім, ще багато аспектів зазначененої проблеми потребують додаткових досліджень, отже визначення ролі етнічної преси як форми та засобу збереження власної самобутності, з'ясування значення преси як джерела дослідження історичних подій є актуальним.

Дослідження україномовної преси за кордоном надзвичайно ускладнюється тим, що в архівах та бібліотеках України зберігаються лише розрізнені екземпляри, і то далеко не всіх видань - переважна їх більшість залишилась у країнах оселення українців, опинилася в приватних архівах Російської Федерації. Значна кількість цих видань в силу міграційних процесів опинилася на Американському континенті.

Андрієнко Василь Миколайович - полковник, начальник управління капітального будівництва МНС України.

СУМСЬКА СТАРОВІННА. №ХV. 2005

АНДРІЕНКО В.М.

1
багатьо
публік
вищих
ім. Вер
діаспо
Д
ашним
в іног
сприян
еміграц
відправ
чи не є
думков
П
Гончар
на два
україн
"Свобо
до черв
П
мовою,
почала
штат П
П
недовг
П
входи
Грушев
народн
виданн
пресит
якже як
В
батьків
Навіть
організ
"Розваг
газеток
мав гас
дослід
"Надзв
російсь
"хіковал
були зас
Австрі
II
ряд виз

НДРІСНКО В.М.

ТА ЗАСІБ

у збереження
джерела длячи опинилися
чисельність
осіб¹. В історії
верті XIX ст. -
(2) міжвоєнна
ття еміграція
нська)².українського
рези. Зокрема
пов'язаних із
її адаптації в
національними
мозбереження
и виробленні
ської діаспори
новить одне зертали увагу
згадати праці
кова, І. Світа,
ї дослідження
серед авторів,
Н. Сидоренко,
ін. Теоретичні
лісся у працях
Шульги та ін.
то додаткових
форм та засобу
си як джереланадзвичайно
гаються лише
на їх більшість
ватних архівах
їїнних процесів

управління

Ці матеріали є практично недоступними для дослідників з України з багатьох причин, і вони ще чекають свого дослідника. При підготовці цієї публікації ми користувались матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Національної бібліотеки України ім. Вернадського (Київ), а також працями дослідників з України та української діаспори.

Друковане слово, поряд із церквою та шкільництвом було, і залишається одним із найважливіших засобів збереження власної етнічної самобутності в іноземному середовищі. Воно відіграє неабияку організуючу роль, сприяючи становленню української громади в країні поселення та адаптації емігрантів в іноземній середовищі. Для багатьох українців, які проживали від'єднано від української громади, на думку М. Марунчака, етнічна преса була чи не єдиною ланкою, що з'єднувала їх з українським світом, українською думкою та культурою.

Провідником діаспорної преси стала зареєстрована о. Агапієм Гончаренком³ 1868 р. "Alaska Herald"⁴, яка виходила в Сан-Франциско раз на два місяці англійською та російською мовами. З серпня того ж року українською та англійською мовами почав виходити додаток до цієї газети - "Свобода". У 1872 р. додаток став самостійною газетою, але проіснував лише до червня наступного року.

Першою ж газетою, яка друкувалася в США виключно українською мовою, була газета "Америка" (нині - орган Союзу українців-католиків). Вона почала виходити за сприяння о. І. Волянського з 15 серпня 1886 р. в Шенандоа, штат Пенсільванія.

Пізніше виникли "Руське слово", "Новий світ", які, однак, проіснували недовго.

Першою україномовною газетою на американському континенті, що виходила тривалий час, була "Свобода", яку почав видавати о. Григорій Грушка з 15 вересня 1893 р. Це щоденне видання стало органом Українського народного союзу, мало найбільший, порівняно з іншими українськими виданнями в США, тираж і мало значний вплив на розвиток української преси та громадського життя діаспори. Ця газета виходить і зараз, щоправда, вже як тижневик.

В усі часи, за різних історичних обставин, перебуваючи на відстані від батьківщини, українці намагалися підтримувати стапий зв'язок між собою. Навіть у тaborах військовополонених у часи Першої світової війни було організовано видання україномовних часописів⁵. Першим з них стала газета "Розвага", що виходила в Австрії. На терені Німеччини першою тaborовою газетою був "Прогресівний листок", який спочатку друкувався на машинці й мав гасло "З рук до рук - з бараку до бараку"⁶. Про ці видання відомий дослідник історії української преси Ю. Тернопільський писав так: "Надзвичайно корисною була для нас преса в тaborах полонених вояків російської армії... Ця преса постала заслугою Союзу Визволення України, сковала великих кадри національно-свідомих вояків, які пізніше, в 1918 році були зорганізовані в двох українських дивізіях: сірожупанів з тaborів Австрії та синьожупанів з тaborів Німеччини"⁷.

Представники міжвоєнної української еміграції⁸ також започаткували ряд видань, окрім місце серед яких посада військова періодика.

Новітнє українське відродження, становлення так званої східної української діаспори супроводжувалося виникненням україномовної преси. Лише в Російській Федерації, де проживає найбільша у світі українська діасpora, протягом 1991-2001 рр. світ побачили близько 30 видань (нині без будь-якої підтримки з боку держави виходять лише п'ять видань). Всі вони двомовні².

Протягом років діаспорного існування українців занотовано сотні україномовних видань. З їх появою чи припиненням пов'язані розквіт чи занепад суспільно-культурного та громадсько-політичного життя. Вони були могутнім засобом поширення українського слова і об'єднання наших людей.

Видавнича діяльність еміграції була своєрідним дзеркалом її політичних і культурних уподобань та пратичень, суспільної, наукової і літературної роботи. Газетна періодика належить до таких джерел, які дістають особливого розвитку в часи суспільних зрушень. До таких часів належать роки національно-демократичних революцій та перетворень в Україні, що суттєво позначається на життедіяльності закордонного українства. І відповідно до посилення впливу преси на суспільні відносини підвищувалася цінність газет як історичного джерела.

Отже, враховуючи вищевикладене, можна дійти наступних висновків. Етнічна преса відіграє значну роль у формуванні та збереженні національної ідентичності закордонних українців, є одним із вирішальних компонентів формування етнічної самосвідомості. Вона вистуває як формою, так і засобом передачі етнічної інформації. Ця преса, будучи безпосереднім учасником подій, є надзвичайно цінним, а часто і єдиним джерелом відомостей про них.

¹ Попок А., Лазебник С. Історична батьківщина - діаспора: європейський досвід взаємин. - К., 2003. - 152 с.

² Попок А. Закордонне українство в сучасному світі // Історичний журнал. - 2003. - №4-5. - С.13-23.

³ Про діяльність о.Агапія див.: Варварцев М. Агапій Гончаренко - пioner української еміграції в США // Український історичний журнал. - 1969. - №6. - С.115-119; Він же. Найдавніше джерело про "Закарпатську Україну" та його автор // Українська діаспора. - 1993. - Ч.3. - С.92-98.

⁴ Триценко О. Українська преса США і Канади (1991-1995 рр.). - К., 1997. - 102 с.

⁵ Докладніше про це див.: Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). - К., 1999. - 296 с.; Він же. Українці на чужині. Полонені та штрафовані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919-1924 рр.). - К., 2000. - 280 с.

⁶ Сидоренко О. Українська габорова преса часів Першої світової війни. Анотований бібліографічний покажчик. - К., 1995. - 32 с.

⁷ Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. - Джерсі Сті, 1974. - 176 с.

⁸ Докладніше про це див.: Троцінський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К.: Інтел, 1994. - 260 с.

⁹ Попок А. Україномовна преса в Російській Федерації: реалії та перспективи // Вільний світ. - Лондон, 2002. - Кн.8. - С.33-37.

The role of Ukrainian ethnic press as a form and a way of proper originality preservation is analyzed. The significance of press as a source of investigation of historical events is identified.

Опубліковано 20.03.2005.

ЗА
ВЫ
(Юрий)

Автор
мислителя-а
анализ особы
зробленого

Истори
Юрия Котер
и широкой с
науке сравни
появлялись
Юрий Дрого
работы укра
возвращени
изучение да
крайней мер
рождения ста
смерти. Расп
года в Дрого
косвенных д
следует счит

Юрий
защитил док
университет
1482/83 учебн
года до конца
деканом фак
профессора м
он был учите
университете

Юрий
соотечественни
Drohobich de
в Риме в нача
вхождения Со
год.

Період
учить других
центр філос
судьбы и преп

Вандиш
згадуючий кафе

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**ВАНДЫШЕВ В.Н.**

**ІСТОРИЯ ОДНОГО ВОЗВРАЩЕННЯ
ЗАМЕТКИ ПО ПОВОДУ ВЫХОДА В СВЕТ ТРУДОВ
ВЫДАЮЩЕГОСЯ ЕВРОПЕЙСКОГО МЫСЛИТЕЛЯ.**

(Юрий Дрогобыч. Годы и пророчества. - Харьков: Факт, 2002. - 287 с.: илл.)

Автор знайомить із біографією та діяльністю видатного польського мислителя-астролога XV ст. Юрія Дрогобича. Цікавим є наведений уривок і аналіз особистого астрологічного прогнозу життя папи Сикста IV, зробленого Юрієм Дрогобичем.

Исторически сложилось так, что интерес к творческому наследию Юрия Котермака, родившегося в Дрогобыче, а потому известного учёным и широкой общественности как Юрий Дрогобыч, возник в отечественной науке сравнительно недавно. Упоминания о нём в отечественной печати появлялись с начала двадцатого века. В 1970-е годы об эпохе, когда жил Юрий Дрогобыч, и о его месте в той эпохе появились исследовательские работы украинских учёных и литераторов. Но процессу полноценного возвращения мыслителя в историю препятствовало поверхностное изучение даже известных его работ, которых тогда насчитывалось, по крайней мере, семь. Знаменательно во всём этом деле и то, что точная дата рождения его неизвестна, хотя достоверно известны обстоятельства и время смерти. Распространённым является мнение, что он родился около 1450 года в Дрогобыче, а умер в 1494 году в Кракове. Впрочем, на основании косвенных данных, обнаруженных мною, вероятно годом его рождения следует считать 1448.

Юрий Дрогобыч окончил Ягеллонский университет в Кракове, защитил докторскую диссертацию по философии, обучался медицине в университете в Болонье, где и стал доктором медицины. На протяжении 1482/83 учебного года он был ректором Болонского университета, а с 1487 года до конца своей жизни преподавал в Ягеллонском университете, был деканом факультета, а учитывая высокий авторитет Ю.Дрогобыча - профессора медицины, - был и королевским лекарем. Несомненно и то, что он был учителем Николая Коперника, учившегося в Ягеллонском университете в 1491-1495 годах.

Юрий Дрогобыч известен ещё и тем, что первым из наших соотечественников издал типографским способом книгу "Magistri Georgii Drohobich de Russia. IUDICIUM PROGNOSTICON ANNI 1483 CURRENTIS" в Риме в начале 1483 года. Учитывая, что год тогда начинался с момента вхождения Солнца в знак Овна, - это был астрологический прогноз на 1483 год.

Период европейской истории, в который ему выпало жить, учиться и учить других - это впечатляющая эпоха. Именно тогда особенно остро в центре философско-нравственных исканий стояли проблемы свободы, судьбы и предопределения.

Вандышев Валентин Миколайович - доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Сумського державного університету.

А как раз в этом ракурсе и значима философия. Поэтому в 1490 году Юрий Дрогобыч писал: *“Ещё астрология не отличается от других наук, если не берёт на себя ответственность за жизненный опыт, рассматривая его просто так, как случайное стечеие обстоятельств. В таком случае, сводящая с ума зодиакальная фигура звёздной карты рождения, свидетельствует, что всякое будущее больше склоняет к знанию устрашающих обстоятельств, внушает благоразумно переносить происходящее...”*.

Приятно и впечатляюще то, что на фоне многих столетий и событий культурной и политической жизни Европы с XV столетия его прогностики не потерялись. Их переписывали, коллекционировали, комментировали и после ухода доктора философии и медицины в вечную обитель. Сегодня отечественные исследователи пишут о семи известных трудах Ю.Дрогобыча.

Мой личный интерес к научной деятельности Юрия Дрогобыча относится к началу 1990-х годов. Уже в моём учебнике “Философия” (Сумы, 1996) есть фрагмент о нём как украинском мыслителе. В 1997 году была проведена научная конференция в Сумском государственном университете, посвящённая 500-летию со дня рождения Филиппа Меланхтона. Поводом для серьёзной исследовательской работы творчества Юрия Дрогобыча стала моя первая поездка на научную конференцию в Дрогобыч в конце сентября 2000 года. Именно тогда и там я понял, как философ и земляк Юрия Дрогобыча, что пришло время заполучить, перевести и издать его труды. Идею научного проекта поддержал ректор Дрогобычского педуниверситета, профессор В.Г.Скотный, а заведующая кафедрой Сумского педуниверситета, доцент Л.Н.Гаврило поддержала предметно. Все наши переводы - авторские, а цель работы заключалась в издании текстов, которые бы адекватно отображали мысли Юрия Дрогобыча. Поскольку в силу ряда обстоятельств перевод осуществлялся Лидией Николаевной фрагментами, то на русском, то на украинском языках, то параллельный перевод фрагментов на другой язык осуществлял я. Отсюда подготовка текста к изданию и редактирование - плод нашей совместной научно-исследовательской работы. Как показал опыт совместной работы, успех в этом тяжком деле был возможен только на пути синтеза философских, филологических и астрологических познаний.

С самого начала работы над текстами стало понятно, почему до сих пор они не были переведены с латыни. Во-первых, они трудно читаемы, поскольку изобилуют специфическими сокращениями; во-вторых, в них присутствуют греции; в-третьих, рукописный текст попросту местами необходимо дешифровать (и неоднократно!!!). Читатель в этом легко может убедиться на примере первых включённых в работу страниц.

Поскольку мы хотели дать переводы текстов, то должны были сделать предельно адекватные читабельные латинские версии, адаптированные к современному языку. Поэтому правописание слов, например, дифтонгов, восстанавливалось по классическим образцам. Для эпохи Юрия Дрогобыча это не было нормой, но столетие спустя таковой стало. В силу ряда причин последняя глава *“Iudicium anni 1478 recurrentis”* в её латинском варианте не завершена, а посему и перевод её не обнародован. Это же касается и *“Judicium in Eclipsibus”*, в котором один фрагмент третьей главы не адаптирован и не был переведен.

Книге было предпослано стихотворное посвящение Папе римскому Сиксту IV. Мотивов могло быть несколько: дань искреннего уважения папе, непременное условие времени, следствие договоренности с понтификом, давшим деньги на издание, или ещё что-то.

Процитирую:

“Юрий Дрогобыч. ПРОГНОТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА 1483 ГОД.

Нашему святейшему господину, высшему Понтифику, папе Сиксту IV.

Отче святейший, тебе предлагаю свои произведения многие. Их обычно побуждают к этому жажды наживы и честолюбие. Я же выдаю свои произведения ежегодно для чтения, считая, что этим я содействую людскому роду. Они ведь не пустые и не для глупого хихиканья - самой Минервой ниспосланы с горных высей.

И если огромность Неба непостижима для глаз, то она не отстоит далеко от человеческого разума. Мы знаем по следствию причины и по них же различаем небесные влияния: так открывается путь. Всё смертное пользуется небесными законами. Кто бы стал отрицать это?

Итак, звёздами управляются земные дела. Не вынуждают, то есть, сами пусть правят; а если вдруг пригрозят - люди могут отвести эти угрозы разумом.

Ты же могущественен благодаря исключительному созвездию высочайшего достоинства, под предводительством которого ты заслуженно называешься теперь богом. Обстоятельствами твоего рождения возложены на тебя великие дела, и возвышает тебя к таковым Солнце, присоединённое к Венере, и любовь Юпитера.

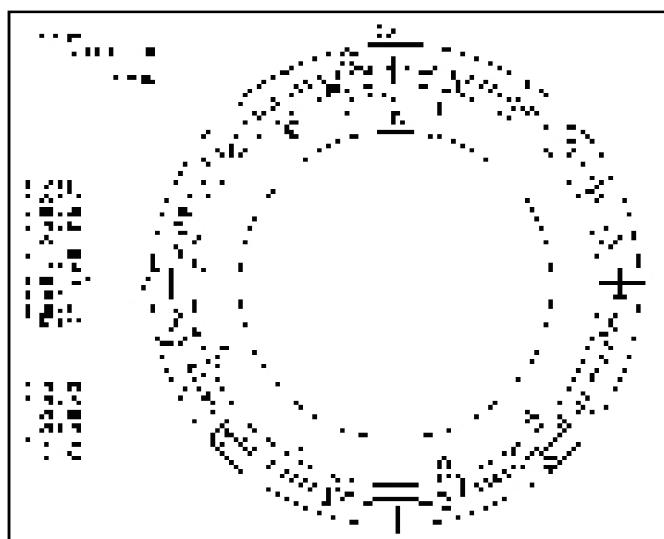
Всем в целом ты управляешь по указанию Бога, а если чего недостаёт, пусть звезда продлит твои годы: об этом просит в Риме каждый. Итак, я умоляю оценить это произведение. И чтобы ты не думал, что оно не полезное, если поможет узнать предстоящее: для чего имеется время.

Пусть к тебе будут благосклонны судьбы в эти дни. И если что-то будет вредное, чтобы ты прочитал здесь то, что воодушевляет Марс. Ты увидишь тех, кого кормит мир, и в каких местах будет угрожать жестокая чума, затмение Луны и исчезнувшую власть брата. Что они принесут, откроется в суждении”.

Уже из текста видно, что профессиональный опыт магистра и профессора достиг высокого уровня, ему стали подвластными прогрессивные техники. Он определённо уже вынужден умалчивать о некоторых будущих обстоятельствах жизни и конца папы Сикста IV, в миру Франческо делла Ровере, родившегося вблизи Сиенны 21 июля 1414 года. Папа был среднего роста, крепкого телосложения, нос прямой, глаза смотрят вдаль, и есть ощущение потусторонности и ошеломлённости во взгляде и выражении лица (см. портрет папы кисти Тициана). Известно, что умер Сикст IV 12 августа 1484 года, т.е. в пределах прогнозируемого. Значит, Юрий Дрогобыч к тому времени вполне мог вычислить и точный час рождения папы.

Руководствуясь известными соображениями, полагаю, что папа родился около 10-11 часов местного времени. Первое, однако, предпочтительнее. Почему? Потому что об этом может свидетельствовать и гороскоп Папы, показания которого косвенно упомянул Юрий Дрогобыч в

посвящении к прогностическому суждению 1483 года. (Я уверен, что в архивах Ватикана наверняка сохранился гороскоп папы Сикста IV). Читаем: “*Ты же могущественен благодаря исключительному созвездию высочайшего достоинства*”. Это может означать, что в пределах одного натального дома и в пределах 33° находятся пять планет: Сатурн, Венера, Нептун, Меркурий и Солнце. Сатурн – 2а35 и Солнце – около 6в. Этотstellium весьма значимый, хотя определённо о планете Нептун тогда знать не могли: открыт Нептун был в 1846 году. Уже само положениеstellium в карте рождения отличало папу от простых смертных, а, выражаясь словами Юрия Дрогобыча, “богом” в статусе Понтифика он был 13 лет.

Интересно и другое суждение Юрия Дрогобыча: “*Солнце, присоединённое к Венере*”. Здесь Венера кульминирует, а посему Солнце выглядит слабее, хотя и находится в своём знаке, во Льве. Далее, “*любовь Юпитера*” определённо проявляется в том, что он также находится в своём родном знаке, в Стрельце и, возможно, в третьем доме. Это важный показатель, учитывая, что папа всё-таки вначале сделал карьеру профессора философии и богословия. В возрасте 9 лет был отдан на воспитание монахам-миноритам, учился философии и богословию в Падуе, а позже был профессором в Падуе, Болонье, Сиенне, Флоренции и Перудже. Учёный богослов, кардинал делла Ровере опубликовал две работы: “*Трактат о св. Крови*” и “*О Непорочном Зачатии Богородицы*”.

Упоминает в своём посвящении Юрий Дрогобыч и Марс Папы - планету воодушевляющую. В этом плане небезынтересно, что папа - человек решительный и где-то, по-видимому, воинственный. Марс у него в знаке Весов. Положение не лучшее, но хороший аспект к соединению Венера-Сатурн и нахождение Марса в восходящем знаке может сильно повысить его качества. Как бы то ни было, но весьма решительно Сикст IV с момента интронизации 9 августа 1471 года до своей кончины боролся против турецкой военной угрозы. На свои средства он снарядил в мае 1472 года 24 галеры и пять тысяч матросов для боевых действий против турок.

Венера в гороскопе папы Сикста IV занимала особое место. Понтифику отличало великое уважение к наукам и искусствам, которые, по его глубокому убеждению, могли и должны были послужить делу возвышения христианской веры. При нём существенно увеличились фонды Ватиканской библиотеки за счёт приобретения старинных греческих и латинских манускриптов. По его указанию были разделены архивные материалы и собственно книги и манускрипты. Особое внимание он уделил развитию исторической науки. В годы его понтификата Плятина написал первую историю папства. Гуманисты Римской Академии при Сиксте IV получили возможность продолжить свою работу, тогда как при Павле II подвергались гонениям. Сикстинская капелла - детище Сикста IV. И он же заложил в Риме первый в Европе музей.

В деле любви папы к искусству был ещё один важный сигнификатор - Уран, хотя открыт он был лишь в 1781 году. И здесь папа оказался весьма удачливым, ибо Уран его был в своём родном знаке - в Водолее, в пятом доме гороскопа папы. Отсюда понятен фейерверк неожиданных и неведомых ранее искусствофильских порывов папы.

Но в своём посвящении Юрий Дрогобыч не упомянул Сатурна папы, который в точном соединении с Венерой находился в кульминирующем положении. Часто в таком положении Сатурн приводит к падению в конце карьеры, как следствие расплаты за некие порочные обстоятельства, сопутствовавшие возвышению к владычеству его подопечного. Судьба распорядилась так, что и у Сикста IV были недостатки, были известные нравственные изъяны, характерные для многих деятелей его масштаба. Происходя из бедной семьи, он в качестве папы проявлял неумеренный непотизм, уровень которого и сегодня является объектом критических высказываний ряда историков католицизма. Зловредная роль Сатурна в финальной части судьбы Сикста IV проявилась в том, что сразу после его смерти в Риме происходили волнения, а его родственники, протеже и сторонники подверглись ограблению, преследованиям и насилию.

Игумен Фома Торквемада - великий инквизитор, - тоже детище папы Сикста IV. Возможно, это ирония истории, однако именно в дни, отмеченные Юрием Дрогобычом в Прогностике как неудачливые для католической церкви, в ноябре 1483 года родился великий гонитель католицизма и яростный ненавистник папского престола Мартин Лютер.

Согласитесь, уважаемые, что после всего сказанного, "Посвящение" Юрия Дрогобыча выглядит более обоснованным и жизненным. Понятно и то, что Папа был достаточно профессионально подготовлен, чтобы оценить по достоинству астрологические и пророческие способности нашего соотечественника. И именно к этим его познаниям апеллирует Юрий Дрогобыч всё в том же посвящении.

Начиная с 1478 года, ежегодно Юрий Дрогобыч пишет свои астрологические прогнозы. Вне всякого сомнения, правоверный католик и человек верующий, Юрий Дрогобыч неутомимо и квалифицировано трудится над составлением своих прогнозистов, даёт оценку конкретных солнечных и лунных затмений и их последствий, а также пишет в 1490 году фундаментальный трактат о значении затмений. В своих прогнозах Юрий Дрогобыч упоминает имена многих исторических деятелей, и речь

идёт о наиболее влиятельных в то время в Европе царствующих лицах, чьи дела заслуживали отображения в гороскопах. Прежде всего, это император Священной Римской империи с 1452 года Фридрих III (1415-1493) - представитель династии Гогенцоллернов. Волею истории он втянулся в череду войн с королём Венгрии Матьяшем (Корвином) Хуньяди (1443-1490), известным как человек волевой, неординарный, покровитель архитектуры и скульптуры. Так вот, в первой половине 1480-х годов Фридрих III потерял большую часть австрийских владений вместе с Веной. Отзвуки этих событий определённо звучат и в Прогностике на 1483-й год. Именно тогда Юрию Дрогобычу судьба Фридриха III видится скорее неблагоприятной, в то время как положение Венгрии он предвидит в том году достаточно счастливым.

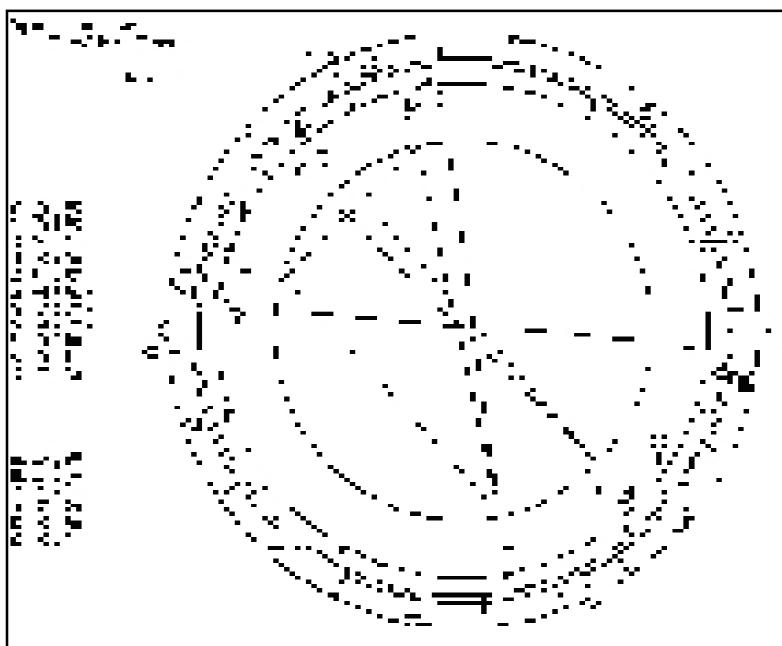
В рассматриваемом контексте важны и фигуры польских Ягеллонов, авторитетнейшей королевской фамилии, управлявшей тогда, в период своего расцвета, рядом европейских стран. Прежде всего обращает на себя внимание “славный князь Казимир, царь Польский” с 1447 года. Родился он, согласно приведенному Гуглером гороскопу, 30 ноября 1427 года. Известен он как Казимир IV Ягеллончик (1427-1492), который латынь распространял в Польше и утверждал католическую веру. Именно при нём был построен и украшен блистательный образец польской архитектуры и искусства - Мариацкий костёл в Кракове (1477-1489). Наверное, Юрий Дрогобыч присутствовал при освящении собора. Столь же вероятно, что одним из его учителей астрологии мог быть Пётр Гашовец (1430-1474) - польский астролог и личный врач Казимира IV, оказывавший большое влияние на его политику. Дела Казимира IV Ягеллончика в Прогностике на 1478-й год видятся Юрию Дрогобычу достаточно успешными, ибо весной он будет утешаться благоприятной судьбой самых отважных. В то же время автор Прогностика усматривает в том же году большую и опасную болезнь в судьбе Казимира. Возможно, прогноз исходил из карты солнечного возвращения, тем более, что на основании натальной карты его можно построить. Из соляра и следует, что в том году Казимира могут ожидать успехи на поприще удовлетворения его честолюбивых устремлений и имущественного благополучия (сигнификатор Юпитер в доме судьбы), но из него же следует и возможность тяжкой болезни (сигнификатор Сатурн в доме болезней).

Но для ищущего ответы на самые фундаментальные вопросы, конечно же, прежде всего важны философская и религиозная подоплеки великого делания астрологического и возможность обоснования таковой. Мыслители эпохи Юрия Дрогобыча по-разному толковали эти основания. По большому счёту, логика толкования таковых оснований давно обрела определённость и очевидность. Начнём с Абсолюта, с промысла Божьего. Для богоизбранного астролога мир, сотворённый Абсолютной Истиной, мог разворачиваться только по логике Её, только будучи подвластным неумолимому Логосу. Это обстоятельство, как несомненное, принимали и Конфуций, и Пифагор, и Гераклит Эфесский. Правда, слабый человеческий разум не способен надлежащим образом взять блистающему свету Абсолюта, но в некоторой степени он всё-таки способен взять Ему. Вдумайтесь, но уже по случаю рассматриваемой темы: “*И сказал Бог: да будут светила на тверди небесной [для освещения земли и] для отделения*

дня от ночи, и для знамений, и времён, и дней, и годов... ” (Быт. 1, 14). И понятно почему, ибо Господь сотворил светила прежде для знамений, а потом для времён, для отсчёта времени.

Отсюда и вдохновляющая задача для человека, душа которого облачена в тело, - подняться из пучины материального бытия до познания первоисточника жизни, до познания Абсолюта. Именно астрология бросает свет на всё наше познание промысла Божьего. Тот, кто основательно изучил её, может уловить отдельные аккорды небесной музыки, сможет уловить, какое земное явление соответствует той или иной конstellации небесных тел. Мировоззренческо-методологическая доктрина Юрия Дрогобыча опиралась на возможность постичь естественную закономерность, заложенную Богом во всё сущее. Самым точным и самым надёжным инструментом такого постижения была для него астрология. Бог точен в своих расчётах, и всё в мире происходит в точно назначенное время и в соответствующем месте. Отсюда и потребность в высокой точности расчётов астролога.

Высокой точностью отличаются рассчитанные Юрием Дрогобычем время и положения светил во время лунных затмений 1483 года. Я счёл необходимым привести нынешнее видение обстоятельств тех затмений. Как видно из приведенного, лунное затмение 22 апреля 1483 года происходило в $10^{\circ}55'$ Скорпиона, а Юрий Дрогобыч указал 11° Скорпиона.

Положения Марса и Сатурна отвечают сказанному Юрием Дрогобычем. Точно рассчитана и часть Фортуны, которой он приписывает благотворное влияние на ход затмения. Юпитер - правитель асцендента, также расположен в благоприятном доме. В противном случае (учитывая несколько оппозиций) затмение было бы ещё опаснее, как справедливо заметил автор прогноза.

Картина лунного затмения 16 октября 1483 года выглядит более благоприятно. Луна “исчезает в Венере”, то есть в знаке Тельца, и в “доме церкви”, то есть в девятом доме, что и может увидеть читатель.

Эпоха, в которую жил Юрий Дрогобыч, - это значительная и много значащая веха в истории человечества, названная Возрождением. Это интересное время и для нашего отечества. Великие смуты потрясали тогда духовную жизнь Руси. Тогда поиски философско-религиозного основания жизни актуализировали и волну духовного обновления и искания истины в Западной Европе: итальянский гений Леонардо да Винчи (1452-1519), нидерландский художник Иеронимус Босх (ок. 1450-1516), русич Юрий Дрогобыч, английский мыслитель-утопист Томас Мор (1478-1535), Максим Грек (1480-1556), Корнелий Агриппа, граф Мирандолла Джованни (1463-1494), Эразм Роттердамский (1469-1534), Мартин Лютер (1483-1546), Филипп Меланхтон (1497-1560) и другие. В это же время в Индии проповедовал религиозный реформатор Шри Чайтанья Махапрабху (1486-1534), в Китае с философией сердца выступил Ван Шоужень (1472-1528). Глубокое обновление духовной жизни происходило и в Японии.

Нисколько не сомневаюсь, что образование Юрия Дрогобыча начиналось с бывших тогда в ходу многочисленных зодий, астрологий, громников, колядников и иной подобного рода литературы. Сегодня даже в научном сообществе о содержании этой литературы едва ли имеется определённое представление. Но и сегодня далеко не бесполезно было бы знать, что, например, в астрологиях расписывались жизненно важные показания для каждого из тридцати дней перемещающейся по Зодиаку Луны. Отсчёт ведётся от Новолуния. Описывается значение дня в общем, желательность или нежелательность ряда медицинских и профилактических процедур, физические и нравственные качества родившихся детей, результивность торговой и бытовой деятельности и прочее.

Естественно, что желая быть полезным людям, в своих прогнозах и прорицаниях Юрий Дрогобыч давал рекомендации по поводу здоровья и болезней людям разных психотипов, разной телесной конституции. В сущности, астрология и астрологические прогнозы в то время - это компендиум знаний о времени кровопускания, о наблюдениях за погодой, о режиме питания и о многом другом, что необходимо было знать человеку, который ценил в себе человеческое, свою неповторимую индивидуальность, а посему хотел продлить дни своей жизни, упорядочиваемой в соответствии с мировой гармонией.

Отсюда и фундаментальные философские вопросы эпохи о свободной воле человека, о свободе и о предопределении. Юрий Дрогобыч тоже ведь определённо говорит, что земные дела управляются звёздами, но звёзды не вынуждают человека, давая ему возможность самому управлять своими поступками. Логика доктора философии понятна, ибо трудно возражать против влияний движения небесных тел на всё существующее на земле вследствие тождества вибраций, которым подвержено всё в нашем материальном смертном мире. Но кто в этом деле сведущ в надлежащей мере? Если кто-то берёт на себя смелость приписывать небу силу и влияние не только на бессловесных тварей, но и на людей, то он должен был бы

руководствоваться словом Божиим, а не приписывать звёздам того, что на самом деле является следствием наших грехов, нашего свободного выбора. Попытайтесь понять и пророка Иеремию, который разъясняет: “*Так говорит Господь: не учитесь путям язычников и не страшитесь знамений небесных, которых язычники страшатся*” (Иер. 10, 2). Здесь-то как раз и обнаруживается, что сила планет и звёзд меньше, нежели разум человека. Слишком значимы проблемы жизни и смерти человека, чтобы Бог мог передать какому-нибудь из своих творений власть, которую он один имеет над всем сущим.

Попытки разрешить вопрос о предопределении также вызывают у людей сильные затруднения. Здесь главное в том, чтобы соотнести два неравнозначных ряда событий. Первый ряд - это телесные движения человека, обстоятельства бытия его тела. Второй ряд - движения душевые. Традиционное материалистическое понимание соотносит эти два ряда, отдавая приоритет телесному или природно-естественному началу. Подавляющее же большинство философов, начиная ещё от древнегреческих мыслителей, разводят телесное (физическое) и душевное (психическое) в человеке и в других живых существах. Демокрит, в философии которого видят образчик последовательного материализма, без колебаний разделяет однако природу атомов телесных и атомов души. Под влиянием идеологии эпохи Юрия Дрогобыча появились в XVI-XVII веках представления о предустановленной гармонии между душой и телом. Астрологи всегда подчёркивали: “*Звёзды склоняют, а не принуждают*”. Юрий Дрогобыч говорит подобно этому: “*Не вынуждают они, но позволяют править самим*”. В чём предопределение? Прежде всего в том, что телесное в человеке принадлежит огромности мира телесного: “*Всё смертное подлежит небесным законам. Кто бы стал отрицать это?*”, - утверждал он в Посвящении папе Сиксту IV. Следуя этой логике, и Рене Декарт видел самодостаточность телесной жизни, которая вполне может обойтись без всякого иного рода вмешательства.

Но в человеке есть душа, которая способна при известной степени развитости управлять телом, в которое она помещена. Душа - начало разумности человека, она способна взять голосу Абсолюта, голосу вечности. И тогда, если звёздные предзнаменования, которые отображают общий ход развития материального мира, угрожающие, то человек может отвести эти угрозы разумом, - замечает далее Юрий Дрогобыч. “*Не думайте, что звёзды - причина злых поступков*”, - убеждает он. Зло от дурных влечений, и свободная воля человека должна была бы сделать выбор в пользу доброго. Если же сделан иной выбор, то человек вправе остановиться, одуматься и изменить обстоятельства своей жизни. Значение астрологии в том, что она позволяет сформулировать некоторое предупреждение или поощрение к действию.

В связи с вопросом о предопределении неизбежно возникает и привычный для многих вопрос о фатуме, о роке, о судьбе. На судьбу ссылаются многие, истово веря в её господство над жизнью человека. Однако то, что мы называем судьбой, - это только наши склонности, наши предрасположения, которые даны нам как средство к жизни. Застынем на

них, - они станут нашей судьбой. Достаточно определённо свою оценку мировоззренческих оснований астрологии Юрий Дрогобыч изложил в *“Суждении о затмениях”*.

Знать, какие звёзды покровительствуют тебе, а какие противодействуют, а также знать, когда может произойти то или иное важное для человека событие, весьма важно для выбора верной линии поведения в жизни. Если человек предупреждён о последствиях возможных действий и понял смысл предупреждения, то он сделает правильный выбор. И в этом смысле человек может управлять своей жизнью. Но для этого надо прежде знать, к какому блаженству устремить себя. Для Юрия Дрогобыча таковым блаженством отнюдь не были ни жажда наживы, ни честолюбие. Он искал прежде всего высшей истины. Истины, воплощённой в знаниях, которые *“самой Минервой ниспосланы с горных высей”*.

Что мы узнали о Юрии Дрогобыче как человеке и мыслителе, переведя несколько его произведений? Достоверно можно сказать, что сам он знал точное время своего рождения и рассчитал свой гороскоп, о чём неоднократно высказывался. Понятно, что обстоятельства его рождения связаны со знаком Весов или Скорпиона, а дом материального достатка там же, где и знак города Рима. Я уверен, что гороскоп Юрия Дрогобыча существует в его рукописях. Возможно, такая рукопись есть и сегодня у кого-то, но он не *“увидел”* в ней этого.

Опубликованные тексты Юрия Дрогобыча позволили, наконец, получить возможность непосредственно ознакомиться с философско-мировоззренческими, естественнонаучными и литературными особенностями и достоинствами его творчества. В то же время стали очевидными и существенные пробелы в научно-исследовательской работе, проведенной учёными и литераторами. Думаю, что объединёнными усилиями украинских, польских, итальянских и немецких учёных эти пробелы возможно устранить.

И как небольшое *resume*: естественно, проделанная доктором философских наук и кандидатом филологических наук научно-исследовательская работа по переводу и подготовке к изданию трудов Юрия Дрогобыча не претендует на исчерпывающее решение актуальной и интересной темы. Несомненно существование ряда доселе неизвестных отечественным учёным его работ. Грустно, что и имеющиеся у меня тексты не все были переведены и изданы. Грустно и то, что в конце 2000 - начале 2001 года я не смог получить некоторые манускрипты мыслителя по причине отсутствия материальных средств.

Думаю, что Небо будет ко мне милостиво, и в ближайшие годы творческую работу с группой единомышленников мы завершим в более мажорной тональности.

The biography and activities of the outstanding Polish thinker and astrologer of the XV century Yuriy Drohobych is shown. The valuable extract of the personal astrological prognosis of Papa's Sixt IV life is analyzed.

Отримано 5.09.2005.